

КРАСНОЛИМАНСЬКА ФІЛІЯ

СОЦІОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Частина 1

Харків - 2015

Соціологія: Конспект лекцій / В.М. Петрушов, В.І. Павлов, С.Г. Головка, А.Я. Сенченко. – Харків: УкрДАЗТ, 2015. – Ч. 1. – 62 с.

Даний конспект лекцій підготовлено відповідно до програми навчального курсу; він є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни «Соціологія».

Конспект лекцій містить систематизований виклад основних теоретичних положень соціології з урахуванням новітніх вітчизняних і зарубіжних досягнень. Визначаються об'єкт та предмет соціологічної науки, з'ясовуються її зв'язки з іншими галузями наукових знань про суспільство. Характеризуються основні методи соціологічних досліджень та доцільність їхнього використання у контексті вирішення різноманітних соціологічних проблем. Розкриваються зміст основних соціологічних парадигм, види й елементи соціальної структури суспільства, сутність і соціальні засади суспільного розвитку.

Бібліогр.: 24 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри філософії та соціології 12 травня 2014 р., протокол № 12.

Рецензент

проф. І.Д. Загрійчук

СОЦІОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Частина 1

Відповідальний за випуск Петрушов В.М.

Редактор Буранова Н.В.

Підписано до друку 11.06.14 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,75. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Зміст

Вступ.....	4
Тема 1. Соціологія як наука.....	5
Тема 2. Історія виникнення та розвитку соціології як самостійної науки.....	21
Тема 3. Соціальна структура суспільства та методологічні підходи до її аналізу.....	26
Тема 4. Соціальні групи, соціальні інститути і соціальні організації як складні соціальні утворення.....	37
Тема 5. Соціальна мобільність.....	55
Список літератури.....	60

ВСТУП

Життя кожної людини проходить серед інших людей. У процесі спільного існування люди вступають у різноманітні контакти і включаються в певні соціальні спільності. Взаємодія з іншими людьми є соціальним аспектом людського життя, який вирішальним чином впливає на все наше існування. Уникнути цього впливу, жити і діяти поза його межами неможливо. Тому, щоб обрати ефективну стратегію і тактику взаємодії з людьми в рамках різних спільнот (у сім'ї, в державі, в трудовому колективі, серед представників своєї та інших націй), необхідно зрозуміти принципи і закони взаємодії людей як членів суспільства і учасників певних соціальних спільнот. Чималу допомогу в цьому питанні може надати соціологія.

В Україні, яка обрала шлях демократичних реформ з метою побудови правової соціальної держави, соціологія поступово займає міцні позиції у справі дослідження соціальних відносин. Це особливо важливо, якщо пам'ятати, яку грандіозну і масштабну задачу вирішує український народ, який намагається зруйнувати тоталітаризм. Особливу роль у демократизації українського суспільства, підвищенні престижу України на міжнародній арені, безсумнівно, має відіграти нинішня молодь і, передусім, студентство. Міне час, і саме представники студентства поповнять плеяду майбутніх висококваліфікованих фахівців і управлінської еліти українського суспільства.

Теоретичний матеріал, що викладається в курсі соціології, органічно пов'язаний з політикою, правом, історією, економікою та іншими сферами суспільного життя. Тому вивчення студентами теоретичних основ соціології є лише першим кроком у засвоєнні методів соціологічного аналізу, який може застосовуватися в багатьох галузях діяльності: при оцінці політичних уподобань, перед проведенням виборів, для коригування поведінки членів організації та побудови ефективних управлінських структур, розроблення конкурентних стратегій фірми, орієнтації фірми на ринку, при підборі і розстановці кадрів організації, комплектуванні управлінських команд, визначенні споживчих переваг, проведенні оцінки ефективності рекламної кампанії тощо.

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

План

- 1.1 Об'єкт, предмет і основні категорії соціології.
- 1.2 Структура і функції соціології.
- 1.3 Поняття, типи, етапи і правила проведення соціологічних досліджень.

1.1 Об'єкт, предмет і основні категорії соціології

Термін «соціологія» кожен із нас зустрічав неодноразово. У сучасному житті вона, як кажуть, у всіх «на слуху». Телебачення, радіо, газети повідомляють про результати соціологічних опитувань населення з найрізноманітніших проблем. Соціологічні служби парламенту, Президента, різних дослідницьких центрів вивчають громадську думку з найважливіших соціально-політичних та економічних питань: встановлюють рейтинг найбільш впливових осіб у державі, вирішують проблеми цінової політики, визначають задоволеність рівнем життя тощо. На підприємствах, у регіонах проводяться власні специфічні соціологічні дослідження, в яких визначається стан соціальної напруги в колективах, задоволеність населення транспортним обслуговуванням, роботою різних організацій, сфери послуг. Але це є лише зовнішнім, поверхневим рівнем соціологічних досліджень, що створює образ соціології як прикладної емпіричної науки, яка служить задоволенню якихось поточних, сьогочасних потреб суспільства.

Сучасна соціологія – це не що інше, як роздуми нинішнього суспільства про себе, концептуалізована форма соціальної рефлексії. Вивчаючи її, ми не можемо не помітити, що час однозначних трактувань і оцінок, детерміністських уявлень, взагалі ексклюзивне становище раціоналістичного бачення світу залишилося в минулому. Свідомість сучасної людини і сучасного суспільства стала набагато ширшою, вмістивши в себе і ностальгію за традицією і міфологією, і футурологічні прогнози, які стали, між іншим, значно більш песимістичними, і політ фантазії постмодерну, що розсовує рамки усталених повсякденних уявлень.

Сьогодні будівля соціологічної науки придбала складну архітектуру. Але саме багатовимірність, поліфонічність сучасної соціології є в неї найпривабливішим для допитливого розуму. При цьому соціологічні знання в наші дні необхідні не тільки тим, хто вибрав соціологію своєю спеціальністю, але й тим, хто хоче бути активним членом суспільства, а не об'єктом маніпуляцій, хто хоче розуміти соціальну реальність і мати власну думку про події, вміти спілкуватися з оточуючими людьми.

Поняття «соціологія» у науковий обіг було введено в кінці 30 -х років XIX століття французьким філософом і соціологом Огюстом Контом. Воно походить від латинського слова «societas» – суспільство і грецького слова «logos» – слово, поняття, вчення і в перекладі на українську мову означає «вчення про суспільство». І дійсно, у найширшому значенні слова соціологія – це наука про суспільство. Але таке визначення насправді мало що говорить про специфіку соціології як самостійної науки. Адже існують й інші науки про суспільство: соціальна філософія, історія, політологія тощо. В чому ж тоді полягає відмінність соціології від них?

Щоб відповісти на це питання, необхідно усвідомити, що є об'єктом і предметом соціології.

Спочатку розберемося, що є об'єкт і предмет дослідження як такі.

Під *об'єктом дослідження* звичайно розуміють певну частину навколишнього матеріального або нематеріального світу, реальність, існуючу незалежно від нашого знання про неї.

Предмет дослідження, навпаки, існує лише у голові дослідника, тобто повністю залежить від самого знання і є його частиною. Предмет дослідження – це результат абстрагування, виділення окремих сторін або аспектів об'єкта. Звідси випливає, що кожному об'єкту можуть відповідати декілька предметів дослідження.

Об'єктом соціології є суспільство, що розглядається як спільність індивідів і взаємозв'язків між ними.

У свою чергу, суспільство являє собою складну систему і включає в себе безліч структур: статеву, вікову, етнічну, професійну, освітню, структуру влади тощо. Всі ці структури

складають люди, які здатні в результаті спільних дій змінювати положення окремих частин структури між собою. Інакше кажучи, мова йде про соціальні процеси, що протікають у даних структурах.

Враховуючи цю обставину, констатуємо, що *предметом соціології* виступають структури суспільства, їх елементи та умови існування, а також соціальні процеси, що відбуваються у даних структурах.

Відтак, виділивши предмет соціології, ми можемо констатувати, що соціологія – це наука, яка вивчає структури суспільства, їх елементи та умови існування, а також соціальні процеси, що протікають у даних структурах.

Як і будь-яка інша наука, соціологія має свій, притаманний тільки їй понятійний апарат, що склався протягом тривалого періоду розвитку. Вона оперує низкою понять, в яких зафіксовані уявлення різних соціологічних шкіл і напрямків.

Поняття і категорії соціології цілком піддаються класифікації. Згідно з однією з найпоширеніших класифікацій, виділяються три групи соціологічних категорій:

- загальнонаукові категорії в соціологічному розумінні («суспільство», «соціальна система», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес» тощо);

- власне соціологічні категорії («соціальний статус», «стратифікація», «соціальний інститут», «соціальна мобільність», «соціальні показники», «вибіркова сукупність», «інтерв'юєр» тощо);

- категорії дисциплін, суміжних із соціологією («особистість», «сім'я», «соціологія політики», «економічна соціологія», «культура» та ін.).

Серед усього різноманіття понять і категорій соціології особливо виділяється категорія «соціальне». Вона є центральною, ключовою категорією соціологічної науки.

Соціальне – це сукупність певних властивостей і особливостей, які формуються індивідами або спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах і проявляються в їх ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне виникає тоді, коли поведінка одного індивіда потрапляє під вплив іншого індивіда (або спільності) прямо або опосередковано. Саме в процесі взаємодії вони впливають один на одного і сприяють тому, що кожен з них стає носієм і виразником соціальних якостей, вивчення яких становить особливий інтерес для соціологів.

Слід розрізнити поняття «соціальне» в широкому і вузькому значенні слова. У широкому розумінні «соціальне» є синонімом «громадського» і позначає все те, що стосується до суспільства, на відміну від природи. У вузькому розумінні «соціальне» відображає тільки ті аспекти суспільного, які визначаються позицією індивідів, соціальних груп у соціальній структурі суспільства, відносинами між соціальними групами і між окремими індивідами як представниками різних класів, націй, соціальних організацій, професійно-кваліфікаційних та інших соціальних груп.

1.2 Структура і функції соціології

Соціологія як наука має складну структуру. Відповідно у науковій літературі існує багато підходів до формування критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології. Втім, більшість учених дотримуються *трирівневої структури соціології*:

- загальносоціологічні теорії, або загальнотеоретична соціологія;
- спеціальні (або окремі) соціологічні теорії;
- конкретні соціологічні дослідження.

Ці три рівні соціологічного знання розрізняються глибиною соціологічного аналізу суспільних явищ і широтою узагальнень і висновків, що робляться при цьому.

Загальносоціологічні теорії стосуються, як правило, глибинних, або сутнісних моментів розвитку того чи іншого суспільства та історичного процесу в цілому. На рівні загальносоціологічних теорій виробляються наукові узагальнення і висновки про найбільш глибокі причини виникнення і функціонування різноманітних соціальних явищ, про рушійні сили розвитку суспільства, виявляється сутність суспільних

відносин, досліджується взаємодія економічної, соціальної, політичної, духовної та інших сфер життя суспільства.

Спеціальні, або окремі соціологічні теорії стосуються окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів. Їх пізнавальний ракурс є набагато вужчим і обмеженим тими чи іншими підсистемами суспільства.

Серед галузей знання, основний зміст яких складають спеціальні соціологічні теорії, можна виділити:

- соціологію праці;
- соціологію соціально-класових відносин;
- соціологію молоді;
- соціологію сім'ї;
- соціологію села;
- соціологію міста;
- соціологію малих груп;
- соціологію політики;
- соціологію релігії;
- соціологію культури;
- соціологію освіти;
- соціологію управління;
- соціологію національних відносин;
- соціологію особистості;
- соціологію конфліктів;
- соціологію злочинності;
- соціологію мобільності та міграцій тощо.

У всіх цих випадках об'єктом соціологічного дослідження виступають певні сфери суспільного життя. Специфіка даних теорій полягає саме в тому, що вони органічно пов'язані з практикою.

Конкретні соціологічні дослідження проводяться у вигляді анкетування, усних опитувань, спостереження тощо. Їх мета – отримання об'єктивних даних про різні сторони соціальної дійсності, а також дослідження громадської думки. Дані цих досліджень можуть служити підставою для вироблення рекомендацій щодо вирішення поточних і перспективних завдань суспільного і державного життя, діяльності різних соціальних груп, трудових та інших колективів, політичних партій і рухів. Головне в конкретному соціологічному дослідженні – отримати

об'єктивну інформацію про те, що відбувається в суспільстві і як воно сприймається людьми.

Всі три рівні соціологічного знання не ізольовані один від одного. Навпаки, вони органічно взаємодіють між собою, утворюючи єдину і цілісну структуру соціологічного знання.

Різноманіття зв'язків соціології з життям суспільства, її громадське призначення визначаються функціями, які вона виконує. Розглянемо ці функції більш докладно.

- **Пізнавальна функція.** Соціологія забезпечує приріст нового знання про різні сфери соціального життя, розкриває закономірності соціального розвитку суспільства.

- **Практична функція.** Вона полягає в тому, щоб на основі емпіричного і теоретичного аналізу соціальних явищ і процесів розробити практичні рекомендації для вирішення проблем, які стоять як перед суспільством у цілому, так і перед різними соціальними групами. Соціологічні знання безпосередньо використовуються для перетворення, вдосконалення соціальних інститутів і суспільних відносин, регулювання взаємовідносин людей, їх різних спільнот, управління суспільними процесами.

- **Управлінська функція.** Практичні рекомендації соціології спрямовані на поліпшення механізму соціального управління, підвищення його ефективності на всіх рівнях – від управління колективом до управління справами суспільства. Жодна цивілізована держава не пускає на самоплив розвиток економіки, соціально-класових та національних відносин, політичної системи суспільства. Соціологічні знання необхідні для прийняття управлінських рішень.

- **Регулятивна функція.** Соціологія виробляє рекомендації щодо регулювання взаємовідносин людей, їх різних спільнот.

- **Прогностична функція.** Соціологія здатна виробляти науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку соціальних процесів у майбутньому (прогнози щодо безробіття, податкової системи, стану злочинності в країні тощо).

- **Функція соціального планування.** Соціологічні дослідження широко використовуються для планування розвитку різноманітних сфер суспільного життя (соціальне планування життя міста, окремих підприємств тощо).

- **Охоронна функція.** Соціологічні теорії спрямовані на охорону конкретних суспільних порядків.

- **Світоглядна функція.** Проявляється вона в тому, що, озброюючи людей знанням законів і закономірностей функціонування та розвитку історично визначених соціальних систем, соціологія тим самим формує погляди на суспільні процеси, дає їм основу практичних дій для оцінки явищ дійсності.

- **Ідеологічна функція.** Результати досліджень можуть використовуватися в інтересах певних соціальних груп для досягнення ними певних соціальних цілей. Зокрема, це засіб маніпулювання поведінкою людей.

- **Виховна функція.** Дані соціології безпосередньо використовуються системою виховання і впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування їх певних соціальних якостей.

1.3 Поняття, типи, етапи і правила проведення соціологічних досліджень

Соціологія не може існувати, не відображаючи емпіричну інформацію найрізноманітнішого плану – про думку виборців, рейтинг президента, сімейний бюджет, кількість безробітних, рівні народжуваності тощо. Відображається подібна інформація за допомогою соціологічних досліджень, які допомагають забезпечувати безперебійну роботу механізму зворотного зв'язку, доповнюючи і конкретизуючи статистичну інформацію конкретними даними про інтереси, думки і настрої людей, про їх ідеали, життєві плани, про ступінь задоволеності організацією праці, побуту і дозвілля, станом морально-психологічного клімату у колективі та ін.

Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою – отримати об'єктивно-достовірні дані про досліджуваний соціальний процес або явище для їх подальшого використання в практиці.

У науковій літературі існує декілька класифікацій соціологічних досліджень.

1 Відповідно до цілей соціологічні дослідження можуть бути:

- теоретичними;
- практичними (емпіричними, прикладними).

Теоретичні соціологічні дослідження орієнтовані в основному на розроблення теорій, виявлення соціальних тенденцій розвитку системи, аналіз загальних протиріч.

Практичні (емпіричні, прикладні) соціологічні дослідження стосуються вивчення конкретних соціальних проблем, часто пов'язаних з вирішенням практичних завдань, регулюванням міжгрупових і внутрішньогрупових відносин і соціальних процесів.

2 Залежно від конкретних завдань соціологічне дослідження може виступати як:

- пілотажне (або розвідувальне);
- описове;
- аналітичне.

Пілотажне (або розвідувальне) дослідження – це пробне дослідження, яке передуює основному і призначене для перевірки якості підготовки до нього. В ході цього дослідження уточнюються мета, гіпотези, завдання дослідження, здійснюється відбір інструментарію, тобто методичних процедур і документів: спостереження, анкет тощо.

Описове дослідження має на меті отримання відомостей цілісного характеру про явище, що досліджується. Наслідком такого дослідження є загальна картина стану його об'єкта. Тут ставиться завдання цілісного сприйняття проблеми, але без глибокого проникнення в сутність справи.

Аналітичне дослідження – це тип дослідження, при якому потрібно виявити причини, протиріччя, характер і способи вирішення проблем. Воно встановлює зв'язок між характеристиками досліджуваного явища, визначає фактори, що впливають на нього зсередини і ззовні.

3 За масштабністю здійснення виділяють такі види соціологічних досліджень:

- міжнародні;

- загальнонаціональні;
- регіональні;
- галузеві;
- локальні та ін.

4 За частотою проведення соціологічні дослідження можуть бути:

- разовими;
- повторними.

Разові дослідження дають можливість отримати знання про соціальні явища і процеси на даний момент.

Повторні дослідження спрямовані на явища, проблеми в динаміці, зміні, розвитку. Мета таких досліджень – вивчення одного і того ж об'єкта через певні інтервали часу, в однакових умовах або в умовах, що видозмінюються.

Як показує практика, одним з найбільш ефективних видів повторного соціологічного дослідження є соціологічний (або соціальний) моніторинг.

Соціологічний моніторинг являє собою цілісну систему відстеження процесів, що відбуваються в суспільстві на основі збору, зберігання і обробки інформації через певні проміжки часу. Його основна мета – отримання нової систематизованої соціологічної інформації про досліджувані явища і процеси, причому не одноразової, а такої, що надходить періодично через невеликі відрізки часу. При моніторинговій системі дослідження, як правило, проводяться обов'язкові щомісячні обстеження та експрес-опитування з найбільш актуальних проблем.

У класичному прикладному соціологічному дослідженні можна виділити три основних етапи, кожен з яких включає в себе низку важливих процедур:

- 1) підготовчий (розроблення програми дослідження);
- 2) основний (проведення емпіричного дослідження);
- 3) завершальний (обробка й аналіз даних, формулювання висновків і рекомендацій).

До всіх соціологічних досліджень застосовуються три вимоги:

1 Об'єктивність, тобто необхідність урахування всіх факторів і неприпустимість прийняття певної точки зору до того, як аналіз всієї зібраної інформації буде завершений.

2 Точність, яка вимагає чіткості постановки задач, яким підкоряється дослідження, однозначності у їх розумінні.

3 Ретельність, тобто детальність планування кожного дослідження, певна якість виконання всіх дослідницьких операцій.

Обов'язковим вихідним документом будь-якого соціологічного дослідження є його програма.

Програма соціологічного дослідження – це перелік основних принципів та методології дослідження, його процедур і організації.

Програма як науковий документ складається з двох основних частин:

- методологічної;
- методичної (процедурної).

Методологічна частина включає в себе:

- формулювання проблеми;
- визначення мети і завдань дослідження;
- позначення об'єкта і предмета дослідження;
- логічний аналіз основних понять;
- висування гіпотез.

Методична частина передбачає:

- визначення вибіркової сукупності;
- обґрунтування методів збору даних;
- вибір типу інструментарію;
- складання схеми проведення прикладного дослідження;
- обробку та аналіз даних;
- підготовку наукового звіту.

При зборі первинних даних у соціології використовуються чотири основні методи:

- аналіз документів;
- опитування;
- спостереження;
- експеримент.

Метод аналізу документів.

Документ – це спеціально створений людиною об'єкт, призначений для зберігання, відтворення та передачі інформації.

Аналіз документів – це сукупність методичних прийомів і процедур, які застосовуються для вилучення із документальних

джерел соціологічної інформації при вивченні соціальних процесів і явищ з метою вирішення певних дослідницьких завдань.

Існують два основні методи аналізу документів:

- традиційний (класичний);
- формалізований (контент-аналіз).

Традиційний аналіз – це розумові операції над текстом з певною метою. У його основі лежить розуміння тексту, виявлення логічних зв'язків між елементами інформації, що міститься в ньому.

У традиційному аналізі документів розрізняють зовнішній і внутрішній аналіз. **Зовнішній аналіз** передбачає вивчення обставин виникнення документа, визначення його виду (особистий або офіційний), часу і місця появи, авторства і мети створення тощо.

Внутрішній аналіз – це дослідження змісту документа, відмінностей між фактичними подіями і їх відображенням у даному документі і, нарешті, систематизація та інтерпретація відомостей, що містяться в документі.

Об'єктом **контент-аналізу** є газети, угоди, протоколи, договори та інші документи. На підставі змін у текстах соціологи судять про тенденції у суспільному житті, розподіл політичних сил, функціонування соціальних інститутів, політичні та ідеологічні установки тощо.

Метод соціологічного опитування

Соціологічне опитування – це письмове або усне, безпосереднє або опосередковане звернення до респондента з питаннями, зміст відповідей на які розкриває досліджувану проблему.

Для одержання якісних даних методом опитування необхідно дотримуватися певних умов. До них належать:

- наявність надійного інструментарію, обґрунтованого програмою дослідження;
- створення сприятливої, психологічно комфортної обстановки опитування;
- ретельна підготовка соціологів.

За формою вираження опитування поділяються:

- на усні (інтерв'ю);
- письмові (анкетування).

За кількістю респондентів, що беруть участь в опитуваннях, останні поділяються:

- на індивідуальні;
- групові.

Щодо техніки виконання опитування поділяються на такі види:

- роздавальні (анкетне опитування, при якому дослідник особисто вручає анкету і чекає, поки вона заповниться, і тут же отримує її (очне роздавальне опитування), або отримує заповнену анкету через декілька днів (заочне роздавальне опитування);
- поштові (анкета за попередньою згодою висилається і надходить поштою);
- пресові (анкета пропонується читачеві через друкований орган);
- телефонні (здійснюється за допомогою телефонного зв'язку з респондентом).

При всьому різноманітті видів соціологічного опитування в ньому можна виділити два основних види – анкетування та інтерв'ю.

Анкетування – вид опитування, що здійснюється за допомогою анкети.

Будь-яка анкета включає в себе три основні частини:

- вступну;
- основну (змістовну);
- підсумкову.

Вступна частина є безпосереднім зверненням до респондента. У ній коротко вказуються мета і завдання дослідження, повідомляється, як будуть використані результати анкетування. Тут же роз'яснюються правила заповнення анкети.

Основна частина містить питання, спрямовані на отримання необхідної інформації.

У підсумковій частині анкети, як правило, підбиваються загальні підсумки опитування залежно від обраних відповідей та висловлюється подяка за участь в анкетуванні.

Інтерв'ювання – це такий спосіб опитування, в якому отримання інформації, яка цікавить дослідника, здійснюється шляхом безпосередньої соціально-психологічної взаємодії (бесіди) соціолога з респондентом відповідно до поставленої

мети. На відміну від анкетного опитування, де достовірність інформації залежить в основному від складеного переліку питань, у процесі інтерв'ювання вона визначається ефективністю взаємодії інтерв'юєра і опитуваного.

Процедура соціологічного інтерв'ювання включає в себе:

- вибір об'єкта (тобто особи, з якою слід проводити інтерв'ю);
- визначення місця і часу інтерв'ю;
- фіксацію відповідей опитуваних;
- остаточне оформлення матеріалів та їх теоретичне узагальнення.

Дуже важливо залежно від мети і завдань дослідження застосовувати різні типи інтерв'ювання, кожен з яких може принести бажаний ефект, якщо він вживається у відповідній ситуації і при відповідному типі опитуваних.

За стратегією і технікою проведення соціологічне інтерв'ювання поділяється:

- на вільне;
- стандартизоване (формалізоване);
- полустандартизоване.

При вільному інтерв'ю планується тільки тема, напрямок бесіди. Інтерв'ю проводиться без заздалегідь підготовленого запитальника або підготовчого плану. Передбачається повна свобода інтерв'юєра, яким нерідко виступає сам соціолог, дослідник.

При стандартизованому інтерв'ю дослідник звертається до респондентів із запитальником, тобто своєю анкетою, в якій містяться, в основному, питання закритого типу. Респондент повинен висловити свою згоду або, навпаки, негативне ставлення до одного з поставлених питань. Інтерв'юєр при проведенні цього роду інтерв'ю виступає в ролі простого виконавця – інформатора; він позбавлений можливості змінювати зміст питань, їх послідовність, або ставити будь-які додаткові запитання.

Стандартизоване інтерв'ю – найбільш поширений вид інтерв'ювання, який найчастіше проводиться в ході перепису населення.

Полустандартизоване інтерв'ю – такий спосіб отримання інформації від опитуваних, в якому поєднуються особливості як

формалізованого, так і неформалізованого інтерв'ю при інтерв'юванні фахівців-експертів з досліджуваної проблеми.

Метод спостереження

Спостереження в соціології – метод збору первинних даних за допомогою сприйняття і реєстрації подій, поведінки людей і груп, що стосуються певного досліджуваного об'єкта і значущих з точки зору мети дослідження.

У найзагальнішому вигляді процедура соціологічного спостереження передбачає такий порядок дослідницьких дій:

- визначення мети і завдань спостереження (для чого спостерігати);
- вибір об'єкта і предмета спостереження (що спостерігати);
- вибір ситуації спостереження (у яких умовах спостерігати);
- вибір способу, або виду спостереження (як спостерігати);
- вибір способу реєстрації події, яка спостерігається (як вести записи);
- обробку та інтерпретацію отриманої за допомогою спостереження інформації (який результат).

Універсальність методу спостереження передбачає його різні види.

1 Залежно від елементів контролю при проведенні досліджень спостереження буває:

- неконтрольоване;
- контрольоване.

Неконтрольоване спостереження застосовується в тих випадках, коли об'єктом стають реальні життєві ситуації з метою їхнього опису. Відтворюється соціальна атмосфера спостережуваного явища. Таке спостереження проводиться без жорсткого плану і має пошуковий характер.

Контрольоване спостереження ставить своїм завданням збір первинної інформації для створення більш точної картини та перевірки тих чи інших гіпотез. Воно проводиться цілеспрямовано і виробляється достатньо великою кількістю спостерігачів із застосуванням технічних засобів.

2 Залежно від активності спостерігача і його положення щодо спостережуваного об'єкта спостереження буває:

- невключене;
- включене.

Невключеним називається спостереження, яке проводиться нібито з боку, коли дослідник не стає рівноправним учасником досліджуваної групи і не робить на неї жодного впливу. Навпаки, при включеному спостереженні дослідник у тій чи іншій мірі є безпосереднім учасником спостережуваного явища або соціальної групи. Він контактує з людьми, за якими проводиться спостереження, живе деякий час одним життям з ними.

3 За ступенем формалізації спостереження може бути:

- неструктурованим;
- структурованим.

У неструктурованому спостереженні дослідник не визначає заздалегідь, які елементи досліджуваного процесу або явища він буде спостерігати. Метою цього виду спостереження є вивчення об'єкта в цілому і його основних частин.

Структуроване спостереження, на відміну від неструктурованого, передбачає чітке попереднє визначення того, що і як потрібно спостерігати. Метою цього виду спостереження є систематичний опис ситуації або перевірка робочої гіпотези. Цей вид спостереження передбачає використання деяких знань про об'єкт, наявних до початку спостереження.

4 За інформованістю осіб про здійснення відносно них спостереження цей процес може бути:

- відкритим;
- прихованим (інкогніто).

5 За умовами організації спостереження поділяються:

- на польові;
- лабораторні.

Польове спостереження проводиться в реальній життєвій ситуації. Навпаки, лабораторне спостереження – це такий вид досліджень, при якому умови навколишнього середовища визначаються дослідником. Даний вид спостереження перекликається з методом експерименту.

Метод експерименту

Експеримент – це такий метод дослідження, при якому досліджуваний об'єкт ставиться в штучно створені і керовані умови з метою отримання необхідних відомостей. Зазвичай ця процедура здійснюється завдяки втручанню експериментатора в

природний хід подій шляхом включення в реальну ситуацію нових, штучно створених контрольованих умов.

Організація і проведення соціологічного експерименту складаються з трьох основних етапів:

- підготовчий;
- реалізаційний;
- підсумковий.

Підготовка експерименту має на меті вирішення двох завдань: обґрунтування необхідності експерименту і побудову програми його проведення.

Програма проведення експерименту включає методологічний і методичний розділи. Перший з них містить аналіз проблемної ситуації, яка вимагає проведення експерименту, визначення мети і завдань дослідження, висунення гіпотез тощо. Другий розділ включає побудову методики проведення експерименту, чітке планування його процедур.

Реалізаційний етап починається після того, як учасники експерименту переконалися в його доцільності й розробили його програму. Він включає в себе спостереження, контроль, вимірювання, управління умовами.

В ході реалізаційного етапу виробляються дії з перевірки робочих гіпотез. Тут мала експериментальна соціальна група потрапляє в умови, які підготували (змодельовали) експериментатори.

Підсумковий етап передбачає процедури аналізу, обробки та узагальнення результатів, що робить їх досконалим науковим фактом.

Розглянемо деякі види соціологічних експериментів.

1 За специфікою дослідницької задачі експерименти поділяються:

- на наукові;
- практичні.

За допомогою наукового експерименту перевіряються гіпотези, що містять відомості суто наукового, теоретичного характеру, а також виробляються нові знання.

Практичний експеримент проводиться з метою вибору правильного підходу для прийняття оптимального управлінського рішення.

2 За характером дослідницької ситуації експерименти поділяються:

- на польові;
- лабораторні.

Польовий експеримент характеризується максимально природною ситуацією, а об'єкти, що досліджуються за його допомогою, перебувають у звичайних для себе умовах і зберігають власні зв'язки і відносини.

У лабораторному експерименті дослідження проводяться в штучно створеному середовищі. Даний вид експерименту забезпечує велику «чистоту» умов, але учасники експерименту («піддослідні») повідомлені про власні ролі, що може спотворити результати дослідження.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ ЯК САМОСТІЙНОЇ НАУКИ

План

2.1 Огюст Конт як основоположник соціології.

2.2 Соціологічні парадигми.

2.1 Огюст Конт як основоположник соціології

Ми точно знаємо, що перше і досить повне уявлення про будову суспільства дали античні філософи Платон і Аристотель. Потім настала дуже довга історична пауза, що розтягнулася на дві тисячі років, перш ніж з'явилися видатні вчені та мислителі (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ф.Бекон, Ж.-Ж.Руссо, А. Гельвецій, І. Кант, Гегель і багато інших), які серйозно збагатили наші знання про суспільство і поведінку людей. Нарешті, у ХІХ ст. народжується, власне, соціологія, що увібрала в себе кращі досягнення людської думки про суспільство і завдяки застосуванню конкретно-наукових методів просунула наші знання далі.

У низці творців наукової соціології виділяються О. Конт, К. Маркс, Е. Дюркгейм і М. Вебер. З них відкривається, власне,

науковий період історії соціології. Втім, якщо бути більш точними, то становлення соціології як науки вчені відносять до 40-х років XIX ст., а основоположником цієї нової науки вважають французького вченого, філософа-позитивіста Огюста Конта (1798 – 1857).

У роботі «Курс позитивної філософії» О. Конт вперше використав термін «соціологія» і висунув завдання дослідження суспільства на науковій основі. Саме ця претензія – поставити вчення про суспільство на наукову основу – і стала тим відправним чинником, який привів до формування та розвитку соціології.

О. Конт називав свою філософію і соціологію позитивними, пояснюючи при цьому, що вони повністю базуються на даних науки, тобто на наукових спостереженнях, що долають первісні прояви уяви та численні здогадки. Він увійшов в історію науки і філософії як основоположник позитивізму – одного з найбільш впливових напрямків у галузі соціології та філософії.

Як вчений О. Конт виступав проти того, щоб вважати суспільство простою сукупністю індивідів, які розглядалися багатьма мислителями як свого роду «соціальні атоми», що в більшості випадків існують автономно по відношенню один до одного. Відповідно до такого розуміння, розвиток окремих людей ніби передуює розвитку суспільства. Чим окремі індивіди є більш розвиненими з точки зору їх здібностей до виробничої, духовної та іншої діяльності, моральних, політичних та інших якостей, отже, тим досконалішим буде і суспільство. Проте щоб розвивати суспільство, треба, насамперед, розвивати окремих людей. Так міркували, зокрема, деякі представники французького та німецького Просвітництва, в тому числі Вольтер, Руссо, Лессінг, Гердер.

Втім, існувала й інша точка зору. Такі мислителі, як Гольбах і Гельвецій, відзначали вирішальну роль суспільства, соціального середовища у формуванні особистості. Вони вважали, що не тільки навички в тій чи іншій сфері діяльності, але й характер людей формується обставинами їх соціального життя. Отже, суспільство в певному розумінні формує людей за своїм образом і подобою. І щоб змінити людей, зробити їх більш досконалішими і гармонійно розвиненими, треба змінити саме суспільство, його

соціальні та політичні інститути, а також системи освіти і виховання. Людина може відіграти малу або велику роль у суспільстві, але лише як соціальний суб'єкт, тобто особистість, що розвивається у контексті суспільства та за його законами. Вона діє на основі і у межах суспільства, на базі вироблених у суспільстві правил і норм поведінки, виконання яких суспільство забезпечує через відповідні соціально-політичні та інші інститути.

Саме такий підхід до суспільства і його розвитку підтримував і розвивав О. Конт. Він висунув та зробив спробу вирішити проблему функціонування і розвитку суспільства як цілісного соціального організму.

Згідно з його поглядами, суспільство визначає розвиток і діяльність усіх складових його суб'єктів, будь то особистість, стан або клас, згадки про які часто зустрічаються в його роботах. Центральною ланкою філософсько-соціологічних поглядів О. Конта є сформульований ним «великий основний закон інтелектуальної еволюції людства» (або закон «трьох стадій», як його іноді називають сучасні дослідники).

Відповідно до закону «трьох стадій», окрема людина, суспільство і людство в цілому у своєму розвитку неминуче і послідовно проходять три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну (тобто наукову). На першій, теологічній стадії людина пояснює всі явища на підставі релігійних уявлень, оперуючи поняттям надприродного. На другій, метафізичній стадії вона відмовляється від апеляції до надприродного і намагається все пояснити за допомогою абстрактних сутностей, причин та інших філософських абстракцій. Нарешті, на третій, позитивній (або науковій) стадії людина перестає оперувати абстрактними сутностями, відмовляється розкривати кінцеві причини явищ і обмежується спостереженням за явищами і фіксуванням постійних зв'язків, які можуть встановлюватися між ними. Саме на третій стадії, як вважає О. Конт, виникла можливість позитивного, наукового пояснення явищ у зв'язку з виникненням науки про суспільство – соціології.

У порівнянні з іншими науками, як вважав О. Конт, соціологія є наукою вищого порядку. Вона спирається на «позитивний метод», який означає опору теоретичного аналізу на

сукупність емпіричних даних, зібраних у спостереженні, експериментах і порівняльному дослідженні.

Відповідно до своїх уявлень про розвиток, О. Конт поділяє соціологію на дві частини: соціальну статику і соціальну динаміку.

Соціальна статика вивчає умови і закони функціонування суспільної системи. У цьому розділі соціології розглядаються основні суспільні інститути: сім'я, держава, релігія з точки зору їх суспільних функцій, їхньої ролі у встановленні злагоди і солідарності.

У соціальній динаміці О. Конт характеризує розвиток суспільства як закономірний і прогресивний, тобто розвиває теорію суспільного прогресу, згідно з якою людство безперервно розвивається в ході цивілізації з фізичної, моральної, розумової та політичної точок зору. При цьому інтелектуальна еволюція людства визначає зміст і спрямованість усіх сторін прогресивного розвитку суспільства і є нібито внутрішньою субстанцією цього процесу.

Важливим моментом соціології О. Конта є його ідеї з приводу гармонізації в розвитку суспільства та його стабільності. Гармонія в суспільстві є гармонією «між цілим і частинами соціальної системи», а також узгодженою взаємодією всіх сторін життя суспільства – політичної, економічної, духовної, біологічної тощо. На думку О. Конта, досягти соціальної гармонії можна лише за допомогою науки, яка має знайти потрібний механізм взаємодії між усіма частинами суспільства. Гармонія в суспільстві, підкреслював він, це також найкраще поєднання інтересів різних особистостей і соціальних верств. Значення політичної влади полягає саме в тому, щоб мудро погоджувати інтереси соціальних суб'єктів. У цьому бачив О. Конт головну гідність політиків. Гармонія в суспільстві, за словами вченого, досягається тоді, коли «політичні установи, з одного боку, звичай та ідеї – з іншого, гармоніюють між собою». У гармонії суспільства О. Конт вбачав основну умову його стабільності, можливість нормального розвитку в ньому кожного стану, кожного народу, кожної людини.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що історична та наукова роль О. Конта полягає, передусім, у тому, що проблему

дослідження суспільства і взаємозв'язків усередині нього він поставив у рамки окремої науки, яку назвав соціологією.

2.2 Соціологічні парадигми

Парадигмальний статус науки характеризується наявністю однієї або декількох чітко виражених парадигм. Поняття «парадигма» стосовно до науки означає «загальний кут зору на досліджувані феномени».

У сучасній соціології, що має поліпарадигмальний статус, виділяють декілька найбільш виразних і значущих для розвитку соціального знання парадигм.

Парадигма соціальних фактів

Ця парадигма пов'язана з ім'ям французького вченого Еміля Дюркгейма (1858 – 1917) і школою функціоналізму. Вона розглядає соціальну реальність як самостійну і незалежну від волі і дій окремих індивідів, що складається з соціальних фактів – соціальних структур та інститутів, які виступають предметом вивчення соціології. Загальна гіпотеза функціоналізму, який виділився в рамках цієї парадигми, полягає в тому, що будь-який конкретний соціальний феномен має досліджуватися з точки зору виконуваних ним у суспільстві функцій.

Парадигма розуміння

Її основи закладено німецьким мислителем Максом Вебером (1864 – 1920) і італійським вченим Вільфредо Парето (1848 – 1923). Тут соціальна реальність розглядається крізь призму розуміння її суб'єктами соціальної дії – індивідами. Згідно з М. Вебером, основу будь-якої дії становить розуміння, і соціолог повинен дійти до нього, осягнути раціональні мотиви поведінки людей. Базисна гіпотеза цієї парадигми полягає в тому, що будь-який соціальний феномен має розумітися як результат накладення індивідуальних дій.

Парадигма соціальної поведінки

Ця парадигма представлена соціальним біхевіоризмом (від англ. Behavior – поведінка) американського психолога Берреса Скіннера і теоріями соціального обміну американських соціологів Дж. Каспара Хоманса і Пітера Блау. Її основний принцип полягає в тому, що соціальна поведінка людини має

реактивну природу, тобто детермінована простими біологічними реакціями і являє собою відповідь на зовнішні подразники і стимули. Звідси робиться висновок про можливість управляти соціальною поведінкою за допомогою системи заохочень і покарань, оскільки вони є стимулами і задають певні реакції.

Парадигма соціально-історичного детермінізму

Вона пов'язана з ім'ям німецького мислителя Карла Маркса (1818 – 1883). В контексті цієї парадигми соціальна реальність розуміється як сукупність відносин, що виникають між людьми в процесі трудової діяльності. При цьому безпосередня роль реальних індивідів фактично мінімізується, оскільки головним фактором розвитку суспільства вважаються соціально-економічні структури, які взаємодіють між собою відповідно до внутрішньої логіки природничо-історичного процесу. Реальна історична роль відводиться не стільки окремим індивідам, скільки їх великим угрупованням.

Парадигма психологічного детермінізму

Вона сформувалась на межі між соціологією та психологією на підґрунті психологічної концепції австрійського вченого Зигмунда Фрейда (1856 – 1939), відповідно до якої внутрішнє життя будь-якого індивіда визначається змістом несвідомого рівня його психіки. У цій парадигмі соціальна реальність розуміється як продукт безперервної боротьби індивідуального (інстинктивного) початку суспільства, що його переважає. Цією боротьбою пояснюються походження культури, мистецтва, релігії, вчинки індивідів, виникнення і масовий успіх ідеологій, спрямованість політики держав тощо.

ТЕМА 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЇЇ АНАЛІЗУ

План

3.1 Соціальна структура суспільства: основні види й елементи.

3.2 Поняття та історичні типи соціальної стратифікації. Стратифікація та нерівність.

3.3 Класова система та її особливості.

3.1 Соціальна структура суспільства: основні види й елементи

Відповідно до загальної теорії систем, будь-яка розвинута система є структурованою. Суспільство являє собою складну, неоднорідну соціальну систему. А це означає, що невід'ємною частиною суспільства як соціальної системи є соціальна структура.

Під *соціальною структурою* зазвичай розуміється стійкий зв'язок елементів соціальної системи, що повторюється.

На відміну від соціальної системи, у соціальній структурі основна увага приділяється її елементам.

Основними елементами соціальної структури суспільства виступають:

- індивіди;
- соціальні спільноти;
- соціальні інститути.

Соціальна структура суспільства як складне утворення включає в себе певну низку **підструктур**:

- соціально - класову;
- професійно - кваліфікаційну;
- соціально - етнічну;
- територіально - поселенську;
- соціально - демографічну та ін.

1 *Соціально-класова підструктура* представлена класами, соціальними групами, спільнотами та соціальними верствами. Вона побудована на різних відносинах між людьми з приводу виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ. Суспільство з давніх часів було розділене на протилежні групи людей, одна з яких – імуща – експлуатувала іншу – незаможну. Крім об'єктивних характеристик, що відображають становище того чи іншого класу в суспільстві, кожному класу властиві і суб'єктивні якості – усвідомлення спільності своїх інтересів. Останнє виявляється на рівні як повсякденної, так і теоретичної свідомості, тобто на рівні психології чи ідеології.

На основі суспільного поділу праці формуються не тільки класи, а й інші спільноти людей. Однак відносини власності надають їм різну соціальну значущість. Якщо кожний тип класів

породжується своїм, і тільки своїм типом власності, то всі інші спільноти є безвідносними до нього. Тому класи і виступають основним елементом соціальної структури, впливаючи на всі інші. До таких спільнот належать і спільноти людей розумової та фізичної праці.

2 Професійно-кваліфікаційна підструктура також дає змогу оцінити низку сторін суспільства, в тому числі рівень його соціального розвитку. Водночас відмінності за формами власності з часом перестають виконувати роль основної ознаки динаміки історичного процесу.

Поділ розумової та фізичної праці став на певному етапі розвитку людства об'єктивною необхідністю, викликаною зростанням і ускладненням виробництва, а відповідно – його інтелектуалізацією. Розумова та фізична праця, що виділилася в діяльності відповідно панівних і експлуатованих класів утворила соціальні спільноти, що відрізняються одна від одної за характером праці, за рівнем кваліфікації, за об'єктом прикладання праці. На підставі цього, наприклад, вітчизняні соціологи виділяють у робочому класі три основні шари: некваліфіковані і малокваліфіковані робітники; робітники середньої кваліфікації; висококваліфіковані робітники. Серед інтелігенції зазвичай виділяють також три шари: технічних та інших фахівців з середньою спеціальною освітою; інженерів, лікарів, вчителів та інших фахівців з вищою освітою; найбільш кваліфікованих фахівців.

3 Соціально-етнічна підструктура передбачає розгляд як важливих джерел саморуху і саморозвитку суспільства такі етнічні спільноти, як сім'я, клани, племена, нації і народи. Ці спільноти називають також кровноспорідненими.

Значимість соціально-етнічних спільнот визначається таким чином. По-перше, саме етнічна спільнота виробляє і передає новим поколінням національну культуру, цінності, норми, зразки поведінки. По-друге, самосвідомість етнічної спільноти об'єднує людей навколо ідеї збереження і розвитку духовних і матеріальних цінностей. По-третє, інтеграція людей усередині суспільства в ім'я його процвітання стимулює внутрішні потенції людини. На національно - етнічній основі відбувається розвиток конкретних суспільств, якщо вони територіально і державно

збігаються з розселенням даної національно - етнічної спільноти; а якщо конкретне суспільство багатонаціональне, то характер його розвитку обумовлений спрямованістю внутрішнього розвитку етнічних спільнот, що входять до нього.

У сучасному суспільстві етнічна спільнота виступає як національна спільнота, тобто як більш високий і розвинений тип етносу.

4 Територіально-поселенська підструктура. З розвитком капіталізму стали активно розвиватися міста, до них збільшився приплив сільського населення. Розбіжність процесів урбанізації та індустріалізації викликала гострі соціальні проблеми: злочинність, безробіття, голод і т. д. Історія розвитку територіальних спільнот (міста і села) дає підстави стверджувати що:

– основний закон розселення проявляє себе, коли форми поселення відповідають способу виробництва з притаманним йому типом суспільного поділу праці. Тим самим утворення і розвиток спільнот людей міста і села детерміновано виробництвом – діяльністю суспільно організованої людини, яка реалізує свої цілі;

– відображенням соціального прогресу стає процес скорочення чисельності сільськогосподарського населення. Наростання інтенсивності сільськогосподарського виробництва з розвитком виробничих сил призводить до надлишку аграрного населення, викликаючи його закономірну міграцію в міста;

– ліквідується закріплення індивіда за певним поселенням як безпосереднього середовища його життєдіяльності. Еволюція життя скасовує постійне місце проживання, притаманне минулому часу.

5 Соціально-демографічна підструктура підрозділяється на певні соціальні групи, спільноти залежно від таких критеріїв, як стать, вік, сімейний стан.

Оптимальна структура за статевою ознакою передбачає рівний розподіл чоловіків і жінок у суспільстві.

Тип вікової структури населення можна встановити за співвідношенням таких груп:

- діти і підлітки до 16 років;
- молоді люди від 16 до 30 років;

- люди середнього віку від 30 до 55 років;
- люди 55 років і старше.

Прогресивною називають таку структуру, де частка дітей більша, ніж частка останньої вікової групи. На жаль, в Україні переважає протилежна тенденція.

Щодо сімейного стану, то тут розрізняють, по-перше, належність людини до сім'ї і, по-друге, соціальну роль, яка в ній виконується.

Таким чином, об'єктом аналізу соціально-демографічної підструктури суспільства є кількісний і якісний склад населення, що виражається в його чисельності і темпах зростання, кількості і складі сімей, структурі населення за статтю, віком, станом здоров'я.

Соціальна структура є вираженням неоднорідності суспільства, його соціального розшарування. Соціальне розшарування може бути як горизонтальним, так і вертикальним. Тому соціальна структура суспільства має свій горизонтальний і вертикальний зріз.

3.2 Поняття та історичні типи соціальної стратифікації. Стратифікація та нерівність

Різні соціальні групи, об'єднання, організації, інститути розташовуються по горизонталі, оскільки з формальної точки зору вони як складові елементи системи, рівноправні і відрізняються одне від одного тільки тим, що виконують у суспільстві різні функції. Але вся справа в тому, що в суспільстві, реальному житті величезну роль відіграє нерівність. Хтось освічений, а хтось ні, хтось багатий, а хтось бідний; хтось фізично здоровий, а хтось покалічений; хтось керує людьми, а хтось ні. Ця нерівність є основою для вертикального ієрархічного розшарування суспільства, тобто для соціальної стратифікації. Соціальна стратифікація ґрунтується на соціальній диференціації, але не ідентична їй.

Соціальна диференціація – розподіл соціального цілого або його частини на взаємозалежні елементи, що з'являються в результаті еволюції, переходу від простого до складного.

Диференціація передусім включає розподіл праці, появу різних професій, статусів, ролей, груп. Соціальна диференціація – це процес появи функціонально спеціалізованих інститутів і поділу праці. Ще на зорі своєї історії люди виявили, що поділ функцій і праці підвищує ефективність суспільства, тому в усіх суспільствах існує поділ статусів і ролей. При цьому члени суспільства мають бути розподілені всередині соціальної структури таким чином, щоб заповнювалися різні статуси і виконувалися відповідні їм ролі.

Соціальна стратифікація – це сукупність розташованих у вертикальному ієрархічному порядку соціальних утворень (груп, класів, каст, станів тощо).

Власне, термін «стратифікація» прийшов у соціологію з геології, в якій його використовують для опису того, як розташовуються пласти порід. Цей термін походить від латинської мови і утворений від двох слів: «stratum» – шар і «facio» – роблю. Страта в геології – це шар землі, який складається з однорідних елементів. Саме цей аспект даного поняття і був запозичений соціологією: страта в соціології також включає людей, більш-менш подібних за певними параметрами.

Відтак, соціальна стратифікація є диференціюванням, ранжуванням індивідів, соціальних спільнот, інститутів відповідно до займаних ними місць у даній соціальній системі.

Серед сучасних теорій стратифікації, прийнятих у західній соціології, найбільш відомою вважається **модель Уотсона**, створена на основі проведених у 30-х рр. ХХ століття в США соціологічних досліджень. Ця модель у подальшому в тій чи іншій мірі була сприйнята багатьма аналітиками. Її сутність полягає в більш розширеній диференціації суспільства на страти, ніж у класичній – трирівневій моделі (тобто поділ на вищий, середній і нижчий класи). Це дає велику інваріантність стратифікаційного аналізу суспільства, а отже, більш повне розуміння його рис і особливостей. Модель, про яку йдеться, має такий вигляд:

1 **Вищий – вищий клас** складають представники впливових і багатих, знатних династій, що володіють досить значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави.

2 *Нижчий – вищий клас* складають багаті люди, але, як правило, не вихідці зі знатних аристократичних кіл. Це – банкіри, видатні політики, власники великих фірм, які досягли вищих статусів у ході конкурентної боротьби або завдяки різним особистим якостям.

3 *Вищий – середній клас* включає в себе в першу чергу заможну інтелігенцію: відомих юристів, лікарів, видатних спортсменів, наукову еліту, а також процвітаючих бізнесменів, найманих керівників фірм тощо.

4 *Нижчий – середній клас* складають наймані працівники, так звані «білі комірці» – інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані працівники. У даний час цей клас у розвинених західних країнах є найчисленнішим, його питома вага становить у середньому 60 ... 80 %. З ним, або із «середнім класом», пов'язується соціальна і політична стабільність у суспільстві.

5 *Вищий – нижчий клас* складають в основному наймані робітники, які створюють додаткову вартість у даному суспільстві (так звані «сині комірці»). Цей клас протягом усього часу свого існування бореться за поліпшення умов життя.

6 *Нижчий – нижчий клас* складають різного роду люмпени: бродяги, жебраки, кримінальні елементи, безробітні, бездомні, іноземні робітники та інші представники маргінальних груп населення.

Як стверджують соціологи, існує чотири основних параметри, за якими в сучасному суспільстві визначається об'єктивне становище людини в стратифікаційній системі:

- дохід;
- освіта;
- влада;
- престиж.

Як бачимо, соціальна структура суспільства – це вельми складне утворення, в якому кожна людина займає свою певну позицію. Те місце (положення), яке людина займає в соціальній структурі суспільства, отримало в соціології назву *соціального статусу*. Враховуючи, що соціальна структура суспільства неоднорідна і включає в себе як горизонтальні, так і вертикальні

підструктури, людина, займаючи в них своє місце, відповідно, має і кілька соціальних статусів.

3.3 Класова система та її особливості

Класова система – тип соціальної системи, що обмежує можливості горизонтальної та вертикальної мобільності.

Відкрита класова система – тип соціальної класової системи, що надає великі можливості для горизонтальної та вертикальної мобільності, в результаті чого відбувається значне переміщення індивідів з одного класу в інший по каналах мобільності.

Класова система базується в першу чергу на грошах чи матеріальній власності. Належність до класу також визначається при народженні – індивід отримує статус своїх батьків, проте соціальний клас індивіда протягом його життя може змінитися залежно від того, чого він зумів (або не зумів) досягти в житті. Крім того, не існує законів, що визначають заняття чи професію індивіда залежно від народження чи забороняють вступ до шлюбу з представниками інших соціальних класів.

Клас – це велика соціальна група, що відрізняється від інших за критеріями доступу до суспільного багатства (розподілу благ у суспільстві), влади, соціального престижу, що володіє однаковим соціально-економічним статусом.

Соціологи дотримуються єдиного погляду на характеристики основних соціальних класів у сучасних суспільствах і зазвичай виділяють три класи: вищий, нижчий і середній.

1 *Вищий клас* сучасних індустріальних суспільств складається переважно з представників впливових і багатих династій. Наприклад, у Сполучених Штатах більше 30 % всього національного багатства сконцентровано в руках 1 % верхівки власників. Володіння настільки значною власністю забезпечує представникам цього класу міцність становища, яке не залежить від конкуренції, падіння курсу цінних паперів тощо. Вони мають можливість впливати на економічну політику і політичні рішення, що нерідко допомагає зберігати і примножувати сімейний добробут.

2 *Середній клас* включає в себе найманих працівників – урядовців середнього і вищого рівня, інженерів, викладачів, керівників середньої ланки, а також власників невеликих магазинів, підприємств, ферм.

3 *Нижчий (робітничий) клас* в індустріальних суспільствах традиційно включає в себе найманих робітників, зайнятих фізичною працею у видобувному і виробничому секторах економіки, а також тих, хто виконує низькооплачувану, низькокваліфіковану, не охоплену профспілками роботу в індустрії послуг і роздрібній торгівлі. Існує поділ робочих на кваліфікованих, напівкваліфікованих і некваліфікованих, що, звісно, відбивається на рівні заробітної плати. У цілому для робітничого класу характерні відсутність власності і залежність від вищих класів щодо отримання засобів існування – зарплати. З цими умовами пов'язані відносно низькі стандарти життя, обмежений доступ до вищої освіти та виключення зі сфер прийняття важливих рішень. У другій половині ХХ ст. у промислово розвинених країнах відбувся загальний зсув в економіці від виробничого сектора до сектора послуг, що призвело до скорочення чисельності робітників. У Сполучених Штатах, Великобританії, в інших країнах занепад у видобувній та обробній галузях промисловості призвів до появи постійного "ядра" безробітних, які опинилися в стороні від головного економічного потоку. Цей новий прошарок постійних безробітних або повністю зайнятих робітників був визначений деякими соціологами як нижчий клас (underclass).

Значення соціальних класів. Належність до конкретного соціального класу в набагато більшій мірі впливає на поведінку і мислення людей, ніж інші аспекти соціального життя, вона визначає їх життєві шанси.

По-перше, для виживання представникам вищих верств суспільства потрібно витратити меншу частку наявних ресурсів, ніж представникам нижчих соціальних класів. Згідно з дослідженнями соціолога П. Блумберга, американці, що займають у класовій ієрархії верхні 10 щаблів зі 100, витрачають на харчування близько 11 % свого доходу, тоді як ті, хто перебуває в найнижчій десятці, використовують на ці цілі понад 40 % своїх коштів.

По-друге, представники вищих класів мають більше нематеріальних благ. Їхні діти з більшою ймовірністю будуть вчитися у престижних навчальних закладах і швидше за все будуть показувати кращі результати, ніж діти батьків, які займають менш високе соціальне становище. Можна додати, що діти батьків з вищих класів мають більше шансів вижити, ніж діти батьків з нижчих верств суспільства.

По-третє, у забезпечених людей середня тривалість активного життя вища, ніж у бідних. А за даними Американського онкологічного товариства, незабезпечені люди піддаються більшому ризику захворіти на рак і померти від нього, що переважно визначається способом життя. Після виявлення ракового захворювання прожити протягом 5 років можуть близько 37 % хворих з низьким доходом і приблизно 50 % хворих із середнім і високим доходом.

По-четверте, люди з більш високим достатком відчувають більше задоволення від життя, ніж люди менш забезпечені, оскільки належність до певного соціального класу впливає на стиль життя – кількість і характер споживання товарів та послуг. Харчові напівфабрикати для швидкого приготування – обіди на швидку руку, картопляні чіпси, заморожена піца и гамбургери – частіше входять у меню сімей з малим доходом. Люди з менш заможних верств суспільства п'ють менше горілки, дорогого віскі и імпортного вина, проте споживають більше пива і найдешевших спиртних напоїв. У порівнянні із заможними родинами сім'ї з малим доходом більше вільного часу проводять біля телевізора.

Основні ознаки та структура середнього класу

Середній клас (middle class) – частина суспільства, яка займає за статусною позицією середнє положення між вищим і нижчим класом.

Вперше поняття «середні верстви» стосовно суспільства почав вживати ще Аристотель. Саме він висловив ідею, яка з тих часів регулярно повторюється багатьма вченими: чим більшою буде ця середня частина суспільства, тим стабільнішим буде і саме суспільство. У ХХ ст. поняття «середнього класу» отримало дуже велике поширення, оскільки саме в цей час спостерігалось його різке чисельне збільшення. Аналізом середнього класу

займалися М. Вебер, Н. Еліас, Л. Уорнер, Д. Голдторп та ін. Навіть марксистки, незважаючи на абсолютизацію біполярності класової структури (пролетаріат – буржуазія), визнавали існування середнього класу, відносячи його до проміжних соціальних груп. Найбільш глибоко і всебічно проблеми середнього класу розглядаються у рамках стратифікаційного (функціонального) підходу в соціології.

На початку ХХ ст. до середнього класу відносили дрібних власників й незалежних підприємців. Але з розвитком «суспільства масового добробуту» у розвинених країнах відбулося підвищення життєвого рівня кваліфікованих працівників найманої праці, які суттєво поповнили лави представників середнього класу. Окрім представників таких елітних високооплачуваних професій, як вищі менеджери, адвокати, бухгалтери, науковці тощо, на рівень середнього класу вийшли і заробляють трохи менше торгові агенти, викладачі шкіл і вишів, лікарі, клерки, представники багатьох інших масових професій.

Серед вчених постійно йдуть дебати з приводу критеріїв виділення середнього класу. Найчастіше як основні об'єктивні критерії називають рівень освіти і доходів, стандарти споживання, володіння матеріальною чи інтелектуальною власністю, а також здатність до висококваліфікованої праці. Крім цих об'єктивних критеріїв, велику роль відіграє суб'єктивне сприйняття людиною свого становища – тобто її самоідентифікація як представника «соціальної середини».

Існує два підходи до характеристики структури середнього шару. Одні вчені розглядають середній клас як якийсь доволі однорідне утворення. При цьому підкреслюється, що представник середнього класу має більш високий дохід і більш вигідні умови праці, ніж люди з нижчих класів, але у нього менш вигідні позиції за цими ж параметрами, ніж у людей, що належать до вищого класу.

Більш поширеним є другий підхід, прихильники якого підкреслюють неоднорідність середнього класу. Наприклад, як вважає сучасний британський соціолог Е. Гідденс, всередині його можна виділити дві основні категорії. Перша – «старий середній» клас – включає до себе дрібних підприємців. Дана категорія

характеризується непостійністю чисельності, хоча її питома вага у складі населення залишається достатньо високою. Це є результатом того, що постійно відбувається процес вибування підприємців, що розорилися, який врівноважується припливом нових людей, що бажають спробувати свої сили у власному бізнесі. Друга категорія – «новий середній» клас – складається з високооплачуваних найманих працівників, як правило, зайнятих інтелектуальною працею. Вищий шар «нового середнього» класу включає менеджерів та фахівців, що працюють у сфері великого бізнесу. Ці люди, як правило, мають вищу освіту та є висококласними фахівцями. До нижчого прошарку належать вчителі, лікарі, конторські службовці тощо. Це дуже різномісна група людей, за багатьма параметрами схожа з робітничим класом. Чітко виражених кордонів між цими категоріями не існує. Більш того, між ними спостерігається інтенсивна дифузія. Так, чисельність «старого середнього» класу (класу власників) неухильно скорочується і, навпаки, збільшується кількість «нових середніх» шарів. Зараз більшість середнього класу - це люди, джерелом доходу яких служить їхня особиста праця, професійні навички, а не володіння приватною власністю, як було раніше.

ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ І СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ УТВОРЕННЯ

План

4.1 Поняття, види та характеристика соціальних груп.

4.2 Соціальні організації та інститути як складні соціальні утворення.

4.1 Поняття, види та характеристика соціальних груп

Соціальна група – відносно стабільна сукупність людей, пов'язаних спільними відносинами, діяльністю, її мотивацією та нормами.

Можна сказати, що соціальна група – це сполучна ланка між окремою людиною і суспільством у цілому. Але група – це ще і те середовище, в якому виникають і розвиваються колективні процеси.

Суспільство і окремих індивід живуть за законами групи. Соціологи стверджують, що такі властивості особистості, як спрямованість інтересів, характер, мова, мислення та самоконтроль, формуються в результаті групової діяльності й спілкування. У групі формуються норми і правила, звичаї і традиції, ритуали й церемонії. Іншими словами, закладаються основи соціального життя. Людина має потребу в групі і залежить від неї.

У сучасній соціології існує безліч класифікацій соціальних груп, виходячи з різних критеріїв. Зупинимося на найбільш поширених з них.

1 *Малі, середні та великі групи*

Такий поділ вважається найбільш важливим у соціології.

До *малих груп* належать сім'я, група друзів, спортивна команда, пара закоханих, тощо. Для малих груп є характерним те, що їх члени перебувають безпосередньому контакті одне з одним, мають спільні цілі та захоплення. Нижня межа для малої групи – дві людини; верхня – не перевищує семи осіб. Якщо ця межа перевищується, то група розпадається на підгрупи («фракції»).

Середні групи – це відносно стійкі групи людей, також мають спільні цілі та захоплення, пов'язані однією діяльністю, але в той же час не перебувають між собою в тісному контакті. Наприклад, трудовий колектив, сукупність жителів двору, вулиці, району, населеного пункту, віруючих однієї парафії тощо.

Великі групи – це сукупність людей, яких об'єднує, як правило, одна соціально значуща ознака. До таких належать: нації, релігійні, професійні та статеві - вікові групи, раси, класи, політичні партії, громадські рухи тощо.

2 *Первинні та вторинні групи*

Первинні – це контактні групи, коли взаємодія відбувається безпосередньо, «обличчя до обличчя». У цьому випадку учасники об'єднані емоційною близькістю. Первинні групи характеризуються взаємодією і взаємною підтримкою

(наприклад, сім'я, компанія друзів, вузьке коло колег на роботі). Первинна група, по суті, збігається з малою групою.

Вторинні групи характеризуються безособистісною взаємодією суб'єктів, яка зумовлена офіційними організаційними стосунками. Значущість суб'єктів вторинних груп визначається не їх індивідуальними властивостями, а умінням виконувати ті чи інші функції. Люди входять у вторинні групи на основі бажання отримати будь-які економічні, політичні чи інші вигоди і переваги. До вторинних груп, зокрема, належать організації, профспілки, політичні партії тощо.

3 Формальні і неформальні групи

Формальна група існує для того, щоб забезпечити виконання офіційних завдань (проектна організація, охорона правопорядку, перепис населення, експлуатація житлово-комунального комплексу та ін.). Якщо з цієї структури випадає будь-який індивід, то звільнене місце займає інший. Соціальні зв'язки в такій групі знеособлені. У формальних групах важливі не стільки індивідуальні якості, скільки здатність виконувати певні функції.

Неформальні групи складаються стихійно і не мають регламентованих правових актів (типу посадових інструкцій); їх скріплення здійснюється, головним чином, за рахунок авторитету, а також фігури лідера. Стосунки всередині неформальної групи регулюються внутрішніми факторами. Подібна група формується в основному за рахунок прагнення окремих людей до контакту. Між членами неформальної групи природним чином встановлюються емоційні стосунки, що ґрунтуються на любові, дружбі, прихильності, довірі.

4 Інтерактивні та номінальні групи

Інтерактивними називаються такі групи, члени яких взаємодіють безпосередньо і беруть участь у колективному прийнятті рішень (студентська група, дискусійний клуб, група друзів, державна екзаменаційна комісія і т. д.).

Номінальною вважається група, в якій кожен з членів діє відносно незалежно від інших. Для них більш характерна непряма взаємодія. Звичайно, це не означає, що вони не координують свої думки і способи поведінки. Проте це здійснюється час від часу. Як приклад можна навести великі

соціальні групи на кшталт національних спільнот. Члени таких груп живуть своїм власним життям; питання ж про узгодження поведінки або думки виникає лише в рідкісних випадках, коли виникають проблеми, що зачіпають інтереси всіх членів даної групи.

5 Гетерогенні та гомогенні групи

Гетерогенні групи – це різнорідні групи. Їх суб'єкти розрізняються за віком, статтю, кваліфікацією, досвідом тощо (наприклад, великий трудовий колектив).

Гомогенні групи – це однорідні групи (наприклад, молодіжна група, футбольна команда і т. д.).

6 Реальні і умовні групи

Реальні групи виділяються за будь-якою ознакою, реально існуючою в дійсності і усвідомлюваною самими носіями даної ознаки. Так, реальною ознакою може служити рівень доходу, вік, стать, сексуальна орієнтація і т. д.

Умовні групи – це групи, які виділяються, як правило, для цілей соціологічних досліджень на підставі випадкових ознак, що не мають особливої соціальної значущості. Наприклад, умовною групою буде вся сукупність матерів-одиначок; вся сукупність людей, що вміють користуватись комп'ютером; вся сукупність пасажирів громадського транспорту, вся сукупність передплатників будь-якої газети тощо. Як правило, належність до такої групи не усвідомлюється її членами і вкрай рідко може стати основою для консолідації, тобто виникнення тісних внутрішніх зв'язків.

7 Референтна група

Референтною вважається група, яка завдяки авторитету для індивіда здатна чинити на нього сильний вплив. Іншими словами, цю групу можна назвати еталонною. Індивід може прагнути стати членом цієї групи, і його активність зазвичай спрямована на те, щоб бути більш схожим на її представника. У загальному підсумку, індивід прагне зайняти в такій групі гідне місце.

Кожна людина входить не в одну, а в кілька референтних груп. Буває, вона орієнтується на цінності та норми однієї групи, а в іншій ситуації – на цінності і норми іншої.

Наприклад, студент серйозно захоплюється спортом, періодично орієнтується то на студентську групу, в якій

навчається, то на спортивну команду, членом якої він є. Іноді референтність деяких двох різних за своїми нормами і традиціями груп для однієї й тієї ж особи може призвести її до становища маргінальності. Таке становище, зокрема, може виникнути у студента, який став вживати наркотики у дворовій компанії.

4.2 Соціальні організації та інститути як складні соціальні утворення

Майже все людське життя пов'язане з організаціями. Люди працюють в організаціях різного типу, живуть в організованих поселеннях, купують товари в торговельних організаціях, вчаться, відпочивають, народжують, відправляються на цвинтар – все це відбувається в організаціях або через них. Організація створюється як інструмент вирішення суспільних завдань, засіб досягнення цілей.

Соціальна організація – це група людей, яка спільно і скоординовано реалізує загальну мету.

Найбільш важливими характеристиками організації виступають:

- мета;
- ієрархія;
- управління.

Мета – це образ результату, в якому зацікавлена організація і до якого вона прагне. Усі соціальні організації орієнтуються на досягнення взаємопов'язаних та специфічних цілей. Так, підприємства існують для забезпечення випуску конкретної продукції, політичні партії – для реалізації політичних програм, лікарня – для лікування хвороб, університет – для навчання студентів. Пріоритетні цілі організації, як правило, закріплюються в офіційних (установчих) документах.

Організація завжди будується за принципом ієрархії, оскільки безпосереднє управління діяльністю великої кількості людей рано чи пізно стає неможливим і виникає необхідність у наступних рівнях. З цієї причини організація, як правило, має форму піраміди. Верхівка піраміди – це лідер організації,

фундамент – її рядові члени, середня частина, яка поступово звужується, наближаючись до вершини, – це різні проміжні рівні управління.

Ієрархічна будова організації передбачає нерівність і односторонню залежність між індивідами, підпорядкування нижчих вищим, контроль з боку тих, що стоять вище, за дотриманням норм і вимог тих, що стоять нижче. Отже, ієрархія організації передбачає примус як один з методів її функціонування.

Управління – це функція специфічного органу організації, яка забезпечує напрям діяльності всіх без винятку елементів організації, утримує в допустимих межах відхилення окремих частин й організації в цілому від поставлених цілей. Наприклад, відділ у державній установі має норми і правила, за якими регулюється робочий час співробітників, кількість і якість їх роботи, відносини з іншими відділами тощо. Керівництво відділом, виконуючи функцію управління, контролює дотримання цих норм і правил, застосовуючи методи винагороди чи покарань.

Що стосується *типології* соціальних організацій, то, виходячи зі ступенів формалізації усіх існуючих у ній зв'язків, взаємодій і відносин, можна виділити *формальні* та *неформальні організації*.

Формальна організація, як правило, виникає в результаті відповідного адміністративного, політичного рішення; в її основі лежить поділ праці, їй притаманна глибока спеціалізація; її діяльність чітко регламентована, обумовлена юридичними нормами тощо. Внутрішня структура такої організації високоформалізована в тому розумінні, що правила, регламенти, розпорядок охоплюють практично всю сферу поведінки її членів. Вони ясно й точно сформульовані і охоплюють усі ролі та рольові зв'язки, приписують рольові дії незалежно від особистісних якостей індивідів, які займають ті чи інші позиції в структурі організації. Директор, його помічники або рядові виконавці – всі вони підпорядковані правилам, що визначають їх обов'язки, взаємовідносини на службі та субординацію незалежно від їх особистісних якостей.

Прикладами формальних організацій можуть виступати різні підприємства, фінансові установи, вищі тощо.

Неформальні організації виникають не за наказом або рішенням адміністрації, а стихійно або свідомо для задоволення соціальних потреб. Неформальні організації – це спонтанно сформована система соціальних зв'язків, взаємодій. У них діють свої, відмінні від формальних структур норми міжособистісного та міжгрупового спілкування. Вони виникають і діють там, де формальні організації не виконують будь-яких функцій, важливих для суспільства. Неформальні організації компенсують недоліки формальних структур. Як правило, це самоорганізовані системи, створювані для реалізації спільних інтересів суб'єктів організації.

Член неформальної організації більш самостійний у досягненні індивідуальних та групових цілей, має більшу свободу у виборі форми поведінки, взаємодії з іншими індивідами організації, групи. Ця взаємодія більшою мірою залежить від особистих уподобань, симпатій. Стосунки з іншими суб'єктами не регламентовані наказами, установками керівництва, розпорядженнями. Вирішення організаційних, технічних та інших завдань найчастіше відрізняється творчістю, оригінальністю. Але в таких організаціях немає жорсткого регламенту, дисципліни, і подібна організація менш стійка, більш пластична і схильна до змін. Її структура і відносини в ній багато в чому залежать від ситуації, що складається.

Як приклади неформальних організацій можна назвати об'єднання винахідників, творчі спілки, садівничі товариства, товариства рибалок, мисливців, філателістів, колекціонерів тощо.

Соціальний інститут – одне з головних понять у соціології. Соціальні інститути дають змогу розкрити сутність суспільства, оскільки є найважливішою складовою його соціальної структури, тією основою, на якій базується соціум.

Соціальна практика показує, що для людського суспільства є життєво важливим впорядкувати, регламентувати та закріпити деякі соціальнозначущі відносини, зробити їх обов'язковими для членів суспільства. Базисним елементом регулювання суспільного життя є соціальні інститути.

Термін «інститут» має безліч значень. У європейські мови він прийшов з латини: *institutum* – встановлення, пристрій. З часом він набув двох значень: вузького технічного та широкого соціального.

У вузькому значенні слова термін «інститут» означає спеціалізований науковий та навчальний заклад.

У соціології цей термін застосовується в широкому значенні, соціальному. Тому, як правило, говорять про «соціальні інститути», проте, різні вчені по-різному трактують це поняття. Зупинимось на одному з таких визначень.

Соціальний інститут – це утворення суспільства для задоволення його найважливіших потреб, яке регулюється за допомогою соціальних норм.

Визначивши поняття, спробуємо з'ясувати, що спричиняє появу соціальних інститутів і яке їх призначення.

Цілком зрозуміло, що люди, як і тварини, мають пристосовуватися до навколишнього середовища. Тварини це роблять за допомогою інстинктів – потужних інструментів виживання, створених багатовіковою еволюцією. Вони допомагають тваринам боротися за існування і задовольняти найважливіші життєві потреби. А як бути людині? Адже вона розгубила майже всі свої інстинкти, а решта не надто вже допомагає вижити в небезпечному й постійно мінливому оточенні. Таким є соціальне середовище – система умовних значень, норм, статусів, правил, традицій.

Роль інстинктів у людському суспільстві виконують соціальні інститути – потужні інструменти, створені тисячолітньою культурною еволюцією. Вони також допомагають боротися за існування й успішно виживати. Але не окремому індивіду, а всьому співтовариству.

Основне призначення соціальних інститутів – задовольняти найважливіші життєві потреби колективу. Безсумнівно, люди відчують безліч потреб. Для кожної людини або групи людей їх комбінація дуже індивідуальна. Але фундаментальних, важливих для всіх потреб не так вже й багато. Як стверджують дослідники, їх всього п'ять :

- потреби у відтворенні роду;
- потреби в безпеці та соціальному порядку;

- потреби в добуванні засобів існування;
- потреби в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління, підготовці кадрів;

- потреби у вирішенні духовних, смисложиттєвих проблем.

Цим п'яти фундаментальним потребам відповідають п'ять фундаментальних (або основних) соціальних інститутів:

- *інститут сім'ї та шлюбу*;
- *політичні інститути* (насамперед, держава);
- *економічні інститути* (насамперед, виробництво);
- *інститути освіти* (в широкому значенні слова, тобто включаючи науку і культуру);
- *інститут релігії*.

Фундаментальні соціальні інститути в тому чи іншому вигляді, в тій чи іншій формі обов'язково наявні у будь-якому суспільстві.

У сучасній соціології прийнято виділяти не тільки фундаментальні (основні), а й неосновні соціальні інститути. Вони, на зразок матрешок, ховаються всередині основних інститутів. Їх ще називають соціальними практиками або звичаєм.

На відміну від основних, неосновні інститути виконують спеціалізовані завдання, обслуговують конкретні потреби або, якщо говорити точніше, задовольняють нефундаментальні потреби. Наведемо деякі приклади.

Усередині інституту сім'ї та шлюбу зазначимо інститути батьківства та материнства, родової помсти, успадкування, викрадення або викуп нареченої, залицяння, ім'янаречення тощо.

Серед неосновних політичних інститутів ми виявляємо інститути поділу влади, президентства, королівської влади, судової експертизи, судочинства, адвокатури, присяжних, паспортної прописки, відсторонення від влади (від поїдання вождя до сучасного імпічменту) тощо.

До неосновних економічних інститутів відносимо, наприклад, маркетинг, ринок, конвертацію валюти, захист приватної власності, професійний підбір, розстановку та оцінку роботи працівників, рекламу, банки та ін.

Серед освітніх інститутів зазначимо, зокрема, наукові установи, захист дисертацій, репетиторство, нагородження,

«купівлю-продаж» спортсменів, конкурси та змагання, виставки, презентації творів мистецтва тощо.

Усередині інституту релігії виділимо інститути чернецтва, інквізиції, целібату (безшлюбності), таїнств (наприклад, хрещення, причащення), паломництва, жертвопринесення та ін.

Крім поділу соціальних інститутів на основні і неосновні, в соціології існує й інший варіант типології.

Залежно від жорсткості та способів регламентації діяльності соціальні інститути поділяються на формальні та неформальні.

До категорії *формальних* належать інститути, які діють на основі обговорених правил, регламентів і навіть законів. Ознаки таких інститутів жорстко регламентуються, викладаються у статутних документах (Конституція, військовий статут, статут монастиря, кодекс честі дворянина, клятва Гіппократа, тюремний статут та ін.) і є обов'язковими для виконання.

Формальних інститутів дуже багато, вони складають більшу частину від загальної кількості соціальних інститутів сучасного суспільства. Це, наприклад, держава, партії, профспілки, армія, суд, церква, виробництво, банківська система, університет тощо.

Втім, необхідно зазначити, що всім формальним інститутам притаманна родова хвороба – бюрократизм. Перш за все, будь-який новий інститут – саме втілення справедливості і порядку. Але як тільки з'являються люди, чия професійною діяльністю стає управління іншими людьми, і як тільки вони отримують у розпорядження загальні матеріальні та фінансові ресурси, значення соціального інституту суттєво змінюється. «Свята» церква з організації віруючих перетворюється на політичну та економічну силу, що гнітить самих віруючих. Партія більшовиків – «розум, честь і совість» відомої епохи – перетворюється на державу політичних авантюристів. Профспілка – організація із захисту інтересів трудящих – перетворюється на організацію із захисту інтересів профспілкових чиновників.

На відміну від формальних, неформальні інститути діють на основі норм моралі, етики, традицій. Це зовсім не означає, що подібні ознаки менш надійні. Просто контроль за їх дотриманням здійснюється на основі неформальних зв'язків. Такими є інститути любові, дружби, родової помсти, побратимства,

залицання, подорожей, святкувань, проводів в армію, кумівства, ходіння в гості тощо.

Класичним прикладом неформального інституту, що відіграє величезну роль у житті людей, може виступати інститут дружби. Будучи вираженням особливої форми моральних відносин, дружба інколи регулює набагато серйозніші речі, ніж інші, формальні інститути. В історії добре відомі випадки, коли інститут дружби сприяв вирішенню важливих політичних завдань, вносив корективи у воєнні відносини, виступав причиною економічних реформ.

У кожного народу неформальні інститути, як і формальні, відображають національну культуру, але, на відміну від формальних інститутів, надають особистості більшу свободу дій.

Ознаки соціальних інститутів. Кожний соціальний інститут має як специфічні, так і спільні ознаки порівняно з іншими інститутами.

До загальних ознак соціальних інститутів належать:

- система статусів і ролей; установки та зразки поведінки;
- символічні культурні ознаки;
- утилітарні культурні риси;
- усний та письмовий кодекси;
- ідеологія.

Статутно-рольова система. Соціальні інститути відрізняються чітким розмежуванням соціальних статусів і ролей. В інституті економіки це продавець, покупець, бізнесмен, найманий працівник; в інституті освіти – вчитель і учень; у сім'ї – мати, батько, син, дочка; в інституті політики – президент, член парламенту, лідер партії, виборець тощо.

Інституційні ролі напрочуд постійні. Наприклад, керівник зіставляє, як спритно та вміло попереджає його потреби секретар на службі на відміну від дружини вдома. Незадоволений чоловік розлучається з дружиною та одружується на своєму секретарі, але тут же виявляє, що секретар у ролі дружини починає діяти так само, як його колишня дружина. Або, наприклад, багато службовців, які постійно домагаються керівної ролі, намагаються зберегти свої колишні стосунки з колегами, що стали підлеглими. Але цей шлях рідко приводить до успіху, оскільки для ролі боса потрібні зовсім інші, нові стосунки.

Установки й зразки поведінки. Так, наприклад, інституту сім'ї притаманні такі установки та зразки поведінки, як прихильність, відповідальність, повага; державі – послух, лояльність, субординація; бізнесу – продуктивність, економічність, прибутковість; освіті – прагнення до знань, відвідуваність, наукова об'єктивність; релігії – поклоніння, шанобливість, «страх божий».

Культурні символи. Всі інститути прагнуть до придбання символів, які в гранично концентрованій формі створюють уявлення про інститут, його образ. Так, для держави це прапор і герб; для церкви – розп'яття, півмісяць або зірка Давида; для сім'ї – обручка; для університету – емблема «альма-матер». Образ промислового об'єднання в концентрованій формі можна уявити собі з його назви або торгової марки.

Яскравим прикладом символічного втілення соціальних інститутів є спеціальна форма одягу – уніформа. Вона є у залізничників, міліціонерів, лікарів, військових, ченців, суддів та ін.

Утилітарні культурні риси. Такими для інституту сім'ї, наприклад, будуть будинок, квартира, меблі, побутова техніка; для освіти – навчальні заклади, бібліотеки, стадіони; для релігії – церковні будівлі, церковний реквізит, церковна література; для бізнесу – фабрики, магазини, транспортні засоби, грошові знаки тощо.

Кодекси поведінки (усні та письмові). Зрозуміло, що люди, включені в діяльність інститутів, повинні приймати відповідні призначені їм ролі. Система цих ролей найчастіше виражається в різних кодексах, таких як Конституція, статут, ліцензія, присяга на вірність країні, клятва при укладенні шлюбу, професійна медична клятва Гіппократа. Ці кодекси підтримують інституціонально закріплені ролі та є важливою частиною соціального контролю.

Усний кодекс поведінки (типу клятви), звичайно, справляє значне зовнішнє враження, але він не гарантує належного виконання ролей. Чоловіки й дружини часто ігнорують подружню клятву; громадяни, які палко повторюють державну присягу на вірність, цілком можуть вчинити державну зраду; члени церковного приходу, які обіцяють вести праведне життя,

можуть одночасно з цим грішити, ставлячись з повною байдужістю до клятви.

При оцінці ступенів впливу на людей того чи іншого кодексу важливо знати, що прийняття усного або письмового кодексу в значній мірі гарантує його дотримання, ніж самостійне формування установок на ту чи іншу поведінки.

Ідеологія. Ідеологія є одним з найважливіших культурних комплексів, що підтримують вплив інституту та виправдовують і пояснюють усю його діяльність. Саме через ідеологію лідери вимагають кредиту довіри у членів інституту. Тому будь-яка значна дія має бути ідеологічно витриманою, тобто відповідати основним ідеологічним положенням даного інституту.

Прикладами ідеологічних установок можуть служити: у сім'ї – романтичне кохання, сумісність; у державі – демократія, патріотизм, націоналізм; у бізнесі – монополії, вільна торгівля, право на працю; в освіті – академічна свобода, прогресивна освіта, рівність при навчанні; в релігії – православ'я, католицизм, протестантизм, фундаменталізм тощо.

Соціальні інститути, крім перелічених вище ознак, мають ще й специфічні якості, що залежать від потреб, які дані інститути задовольняють. Однак деякі інститути, на відміну від розвинутих, можуть не володіти повним набором ознак. Це означає лише те, що інститут не досконалий, повністю не розвинувся або перебуває в занепаді. Якщо більшість інститутів недостатньо розвинені, тож суспільство, в якому вони функціонують, перебуває або в занепаді, або на початкових стадіях культурного розвитку.

Функції соціальних інститутів. Основним призначенням, або основною змістовною функцією кожного конкретного соціального інституту, як зазначалось вище, є задоволення тих соціальних потреб, заради яких він сформувався й існує. Однак для здійснення цієї функції кожен інститут виконує щодо своїх учасників функції, що забезпечують спільну діяльність людей, які прагнуть до задоволення потреб. Можна виділити п'ять таких функцій.

1 Функція закріплення та відтворення суспільних відносин. Кожний інститут має систему правил і норм поведінки, що закріплюють, стандартизують поведінку своїх членів і

роблять цю поведінку передбачуваною. Відповідний соціальний контроль забезпечує порядок і рамки, в яких має протікати діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.

2 Регулятивна функція. Вона полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Все культурне життя людини проходить з її участю у різних інститутах. Яким би видом діяльності не займався індивід, він завжди стикається з інститутом, який регламентує його поведінку в цій галузі. Навіть якщо який-небудь вид діяльності не впорядкований і не врегульований, люди негайно починають інституціоналізувати його. Таким чином, за допомогою інститутів людина виявляє в соціальному житті передбачувану і стандартизовану поведінку. Вона виконує рольові вимоги – очікування і знає, чого чекати від оточуючих її людей. Таке регулювання є необхідним для спільної діяльності.

3 Інтегративна функція. Ця функція включає в себе процеси згуртування, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, що проходять під впливом інституціональних норм, правил, санкцій та систем ролей. Інтеграція людей в інституті супроводжується упорядкуванням системи взаємодій, збільшенням обсягу і частоти контактів. Все це приводить до підвищення стійкості і цілісності елементів соціальної структури, особливо соціальних організацій.

4 Трансляюча функція. Суспільство не могло б розвиватися, якби не було можливості передавати соціальний досвід. Кожний інститут для свого нормального функціонування потребує приходу нових людей. Це може відбуватися як шляхом розширення соціальних кордонів інституту, так і шляхом зміни поколінь. У зв'язку з цим у кожному інституті передбачено механізм, що дає змогу індивідам соціалізуватися до його цінностей, норм і ролей.

5 Комунікативна функція. Ця функція забезпечує поширення та засвоєння інформації не тільки в межах даного інституту (наприклад, науки), а й у всіх сферах суспільства, в усіх організаціях, інститутах, спільнотах.

У функціонуванні різних соціальних інститутів можна виявити як явні, так і латентні функції.

Явні функції – це ті, які офіційно заявлені, очікувані, всіма усвідомлюються й очевидні. Про ці функції йшлося вище.

Латентні функції – це побічні, непрямі результати функціонування соціальних інститутів. Вони неусвідомлені та неочевидні.

Так, явною функцією законів, що забороняють азартні ігри або вживання алкоголю, може бути їх припинення, а латентною – створення підпільної імперії грального бізнесу та самогоноваріння. Християнські місіонери в Латинській Америці та Африці явно прагнули обернути жителів у нову систему вірувань, а латентно сприяли руйнуванню місцевих племінних культур і, таким чином, дали потужний поштовх процесам соціальної трансформації.

Так само до явних функцій інституту освіти належать здобуття знань, підготовка до майбутньої професійної діяльності тощо. Але в інституті освіти є і приховані функції: набуття певного соціального статусу, що дає можливість людині, яка отримала гарну освіту, піднятися на більш високий ступінь у соціальній ієрархії, або, скажімо, зав'язування міцних дружніх стосунків.

Кожний соціальний інститут ефективно виконує свої функції в суспільстві за таких умов:

– чітке визначення мети і кола виконуваних дій (або ж обсягу функцій);

– деперсоналізація дій. Передбачається, що офіційні особи, які представляють інститут, будуть виконувати свої функції у суворій відповідності із закріпленими нормами, а не залежно від індивідуальних інтересів й уявлень про свої права і обов'язки;

– визнання і престиж, якими має володіти соціальний інститут в очах суспільства чи переважної його частини;

– безконфліктне включення в загальну систему інститутів. Неможливе, наприклад, механічне перенесення політичного інституту західної демократії туди, де переважають родові, племінні зв'язки.

Якщо соціальні інститути працюють нормально, то вони приносять величезну користь суспільству. Але якщо інститут

замість користі завдає суспільству шкоди, то таку дію називають *дисфункцією*. Наприклад, функція інституту освіти – готувати всебічно розвинених фахівців. Але якщо він не справляється зі своїм завданням, якщо освіта поставлена погано, то необхідних фахівців суспільство не отримає. Школи та виші випустять у життя рутинерів, дилетантів, напівзнавців. Функція перетворюється, таким чином, у дисфункцію.

Діяльність соціального інституту вважається функціональною, якщо вона сприяє збереженню стабільності та інтеграції суспільства. Вона може розцінюватися як дисфункціональна, якщо працює не на збереження, а на руйнування. Наростання дисфункцій у діяльності соціальних інститутів може призвести до соціальної дезорганізації суспільства.

Таким чином, порушення нормативної взаємодії із соціальним середовищем, яким виступає суспільство чи співтовариство, називається дисфункцією соціального інституту. Як зазначалось раніше, основою формування та функціонування конкретного соціального інституту є задоволення тієї чи іншої соціальної потреби. В умовах інтенсивного протікання суспільних процесів, прискорення темпів соціальних змін може виникнути ситуація, коли змінені суспільні потреби не знаходять адекватного відображення в структурі і функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті в їх діяльності може виникнути дисфункція. Зі змістовної точки зору, дисфункція виражається в неясності цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у падінні його соціального престижу й авторитету, виродженні його окремих функцій у «символічну», ритуальну діяльність, тобто діяльність, що не спрямована на досягнення раціональної мети.

Одним з явних проявів дисфункції соціального інституту є персоналізація його діяльності. Соціальний інститут, як відомо, функціонує за своїми, об'єктивно діючими механізмами, де кожна людина, на основі норм і зразків поведінки, відповідно до свого статусу, відіграє відповідні ролі. Персоналізація соціального інституту означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб і об'єктивно встановлених цілей, змінюючи

свої функції залежно від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей і властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може сприяти стихійному прояву нормативно неврегульованих видів діяльності, що прагнуть заповнити дисфункцію інституту, однак за рахунок порушення існуючих норм і правил. У своїх крайніх формах активність подібного роду може виражатися у протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування так званої «тіньової економіки», виливається в спекуляцію, хабарництво, крадіжки тощо. Виправлення дисфункції може бути досягнуто зміною самого соціального інституту або ж створенням нового соціального інституту, який задовольняє дану суспільну потребу.

Еволюція соціальних інститутів – процес виникнення, формування та розвитку соціальних інститутів.

Передумовою появи соціальних інститутів є виникнення потреб, задоволення яких вимагає спільних організованих дій. Люди в соціальних групах намагаються реалізувати свої потреби спільно та шукають для цього різні засоби. У ході суспільної практики, методом проб і помилок, вони знаходять деякі прийнятні зразки, шаблони поведінки, які поступово через повторення і оцінку перетворюються на стандартизовані звичаї і навички. Через деякий час ці шаблони і зразки поведінки підтримуються громадською думкою, приймаються та узаконюються. На цій основі розробляється система санкцій (негативних, тобто засуджувальних, та позитивних, тобто схвалювальних).

Проілюструємо цей процес на прикладі формування інституту сім'ї та шлюбу.

На зорі історії в людському стаді панував проміскуїтет – безладні статеві стосунки. Поступово вони були обмежені заборонами, першою з яких була заборона кровозмішення, скажімо, між матір'ю та сином, братом та сестрою. По суті, ця заборона, яка перешкоджала генетичному виродженню людського роду, була першою в історії людства соціальною нормою. Пізніше з'явилися й інші норми. Сам інститут сім'ї та шлюбу зазнав ряду змін. Так, він пройшов ряд етапів: груповий шлюб, полігамія, моногамія. Розширена сім'я змінилася

нуклеарною, що складалася з дітей та батьків. У цьому інституті змінювалися ролі чоловіка та дружини, методи виховання дітей.

Наведемо інший приклад, добре відомий нам із життя.

Продаж або розподіл товарів серед значної частини людей породжує потребу в справедливому порядку такого розподілу. Ті, що прийшли першими, мають отримати своє раніше, ніж ті, хто прийшов пізніше. Стихійно виникає черга зі своїми загальноприйнятими нормами та правилами. Далі відбувається закріплення в черзі певних ролей: розпорядника (записуючого чергу), борця за справедливість (який стежить за сторонніми), останнього («крайнього») в черзі і т. д. Виникає інститут черги, специфічна інституціоналізована форма поведінки.

Безсумнівно, без інституціоналізації, без соціальних інститутів жодне сучасне суспільство існувати не може. Саме тому безладні сварки та бійки перетворюються на високоформалізовані спортивні поєдинки; допитливість, бажання дізнатися істину – в упорядковані наукові дослідження; безладне статеве життя – у міцну сім'ю. Інститути, таким чином, є символами порядку і організованості в суспільстві.

У процесі еволюції можна виділити кілька послідовних етапів:

- виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- формування загальних цілей;
- поява соціальних норм та правил у ході стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;
- розвиток необхідних для успішного функціонування соціального інституту організованих структур (політбюро партії, командні структури в армії, факультети, деканати, кафедри в інститутах тощо);
- встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил;
- створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту (професор, доцент, студент та ін.);
- засвоєння індивідами нових соціальних норм і цінностей, стандартів поведінки, властивих даному соціальному інституту.

Виходячи з вищевикладеного, можна дати більш розгорнуте визначення поняття «еволюції соціальних інститутів».

Еволюція являє собою процес визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, що здатна діяти в напрямку задоволення деякої суспільної потреби.

Еволюція – це заміна спонтанної та експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, що очікується, моделюється, регулюється.

Зміни в соціальних інститутах у ході історії зумовлені як внутрішніми причинами, що кореняться в самих інститутах, так і зовнішніми факторами, наприклад тим, що суспільство придбало нові знання, уявлення, світогляд.

Відомо, що інститут кріпосного права в Росії викоренив себе з двох причин. З одного боку, тому що праця кріпаків стала економічно неефективною і не забезпечувала економічне лідерство поміщиків - кріпосників, а з іншого боку, тому що сформувалася і поширювалася по всіх країнах ідеологія Просвітництва, згідно з якою всі люди рівні від природи, а кріпацтво є ганебним і для панів, і для селян.

Історія знає безліч невдалих спроб реанімувати застарілі соціальні інститути. Зараз певні сили на пострадянському просторі намагаються відродити інститут козацтва. Вони або не усвідомлюють марність своїх спроб, або, намагаючись «залити нове вино в старі діжки», прагнуть здійснити інтереси, несумісні з даним інститутом. Досвід історії свідчить: пройдені суспільством шаблі культури ніколи не повторюються. Час не можна повернути назад, не можна повернути спосіб життя людей минулих століть, тому неможливе й відродження відмерлих інститутів.

ТЕМА 5. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

План

5.1 Сутність та класифікація соціальної мобільності.

5.2 Соціальна міграція: поняття, форми і тенденції існування.

5.1 Сутність та класифікація соціальної мобільності

Соціальна структура суспільства практично ніколи не залишається незмінною. Ці зміни в соціальній системі пов'язані з таким явищем, як соціальна мобільність.

Соціальною мобільністю називають переміщення людини або соціальної спільноти з однієї позиції в соціальній структурі на іншу.

Існують два основних типи соціальної мобільності:

- горизонтальна;
- вертикальна.

Під **горизонтальною соціальною мобільністю** мається на увазі перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному й тому ж рівні. Наприклад, перехід з однієї релігійної групи в іншу, з одного громадянства – в інше, з однієї сім'ї – в іншу, з однієї фабрики – на іншу, зберігаючи при цьому свій професійний статус.

Різновидом горизонтальної мобільності служить географічна мобільність. Вона має на увазі не зміну статусу або групи, а переміщення з одного місця в інше при збереженні попереднього статусу. Прикладом виступає міжнародний та міжрегіональний туризм, переїзд з міста в село та навпаки, різного роду відрядження, релігійне паломництво і т. д.

Якщо до зміни місця додається зміна статусу, то географічна мобільність перетворюється на міграцію. Якщо сільський житель приїхав до міста, щоб відвідати родичів, то це географічна мобільність. Якщо ж він переселився в місто на постійне місце проживання та знайшов тут роботу, то це вже міграція. Він змінив професію.

Під **вертикальною соціальною мобільністю** мається на увазі переміщення індивіда або соціального об'єкта з одного соціального шару в інший. Залежно від напрямку переміщень існує два типи вертикальної мобільності:

- висхідна (соціальний підйом);
- низхідна (соціальний спуск).

Соціальна мобільність може бути:

- добровільною (наприклад, отримання нової посади внаслідок підвищення рівня кваліфікації);

– вимушеною (наприклад, банкрутство підприємства, падіння престижу професії та ін.).

На соціальну мобільність населення впливають безліч обставин:

– процес індустріалізації та перехід до нового, постіндустріального типу суспільства;

– зміна умов життя у місті або селі;

– отримання людьми нових професій;

– зміна виду діяльності (наприклад, підприємець йде в політику);

– зміна громадської думки щодо престижності тих чи інших професій;

– революційні перевороти в суспільстві тощо.

5.2 Соціальна міграція: поняття, форми і тенденції існування

Поняття соціальної мобільності в соціології доповнюється поняттям «маргінальність».

Маргінальність – це термін, за допомогою якого в соціології позначають перехідний, структурно невизначений статус того чи іншого індивіда або соціальної групи.

Відповідно говорять про маргіналів, тобто людей, які з певних причин не примикають або не можуть примкнути до того чи іншого прошарку суспільства, що зазвичай пов'язане з болючими психологічними переживаннями. Зазвичай стан маргінальності не є тривалим, хоча існують вимушені або свідомі маргінали (бомжі, алкоголіки, наркомани, різного роду радикали тощо), які перебувають у ньому довгий час. Будь-яка людина, яка переходить з одного шару в інший, на якийсь момент обов'язково стає маргіналом. Зокрема студент, який отримав диплом про вищу освіту й не відразу влаштувався на роботу, закономірно опиняється в стані маргінальності.

Різні типи (види) міграції включають:

– сезонну міграцію туристів та сільськогосподарських робітників;

– міграцію із сільської місцевості в міста, яка відбувається у країнах, що розвиваються, в процесі індустріалізації (урбанізація);

– міграцію з міст у сільську місцевість, більш поширену в розвинених країнах (руралізація);

– кочівництво та паломництво;

– тимчасову та довгострокову;

– маятникову;

– прикордонну або транзитну.

Тенденції міграції:

– *зростання нелегальної міграції* (яскрава вираженість трудового характеру; державі й суспільству не вигідна: податки нелегали платять вкрай рідко, проте часто отримують соціальну допомогу; також призводить до зростання злочинності);

– *зростання вимушеної міграції* (найбільше з Африки; через збільшення збройних конфліктів у світі, загострення міжнаціональних відносин; 80 % біженців тікають у країни, що розвиваються; жінки і діти створюють додаткове економічне навантаження на приймаючі країни, що потребує грошових витрат);

– *збільшення демографічної значущості міжнародної міграції, глобалізація світових міграційних потоків* (майже всі країни залучені; визначилися країни з переважанням імміграції та країни з переважанням еміграції);

– *якісні зміни в потоці міграції* (збільшення частки осіб з високим рівнем освіти, багато країн мають спеціальні програми, щоб людина залишалась там якомога довше, – США, Франція, Канада, Швеція);

– *двоїтий характер міграційної політики* (жорсткість та регламентація міграційної політики проти еміграції; водночас визначальною складовою міграційної політики є імміграція).

Історичні форми міграції. Розроблений російським ученим А.В. Юріним історичний підхід дає змогу виділити три основні етапи в розвитку міграції населення у Європі з часів Великих географічних відкриттів до теперішнього часу.

Перший етап завершився у середині ХХ ст., коли Європа була основним регіоном відтоку населення.

Другий період – середина 1950-х – кінець 1990-х рр. – характеризує Європу як найбільший у світі центр масового неконтрольованого залучення іноземної робочої сили в низькооплачувані та непрестижні сфери діяльності.

Третій період, з кінця 1990-х до нинішнього часу, – період активного регулювання та обмеження імміграції до Європи, коли перевага віддається висококваліфікованій робочій силі.

Соціально-економічні теорії міграції:

Демографічний підхід.

Вивчає міграцію з точки зору відтворення й збереження людських популяцій, їх чисельності, статево-вікової структури. Процеси, що відбуваються у цій галузі, тісно пов'язані з демографічною безпекою країни (А. Сові, А. Ландрі, Ф. Ноутстейн, Д. Валентей, А. Кваша, Б. Хорев та ін.).

Економічний підхід.

Найбільш універсальний підхід. Розглядає міграцію як один з найважливіших регуляторів чисельності працездатного населення, який стимулює здорову конкуренцію на ринку робочої сили. Більшість видів міграцій обумовлена економічною необхідністю і в тій чи іншій мірі пов'язана з ринком праці (А. Сміт, Т. Мальтус, К. Маркс, Д. Кейнс та ін.). Серед російських фахівців, що досліджували міграцію в рамках цього підходу, – Л. Абалкін, Г. Вітковська, Ж. Зайончковська, Л. Рибаківський, А. Топілін.

Юридичний підхід.

Визначає правовий статус різних категорій мігрантів. Спрямований на розроблення правових норм і законодавчих актів, регулювання основних прав мігрантів (В. Мукомель, Е. Паін та ін.).

Соціологічний підхід.

Основну увагу приділяє проблемам, пов'язаним з адаптацією мігрантів до нових умов життя. Інше розуміння ролі соціологічного підходу розкрито в роботі Т. Юдіної «Соціологія міграції», де підкреслюється роль соціології як інтегративної науки й висловлюється необхідність створення цілісної спеціальної соціологічної теорії міграції.

Історичний підхід.

Дослідження історії міграційних рухів того чи іншого регіону з застосуванням історико-демографічних досліджень, що описують міграцію в контексті історичної еволюції демографічних процесів (Д. Шелестов, В. Кабузан, В. Іонцев та ін.).

Психологічний підхід.

Наголошується на мотиваційній природі міграції. Міграція розглядається як засіб задоволення низки соціальних потреб, у тому числі й потреби в самоствердженні (В. Переведенцев, Т. Заславська, В. Моїсеєнко та ін.).

Історико-біологічний підхід.

В основному розроблений російськими вченими Л. Гумільовим та ін. Основним поняттям у підході Л. Гумільова є пасіонарність. Пасіонарність як характеристика поведінки – активність, що виявляється в прагненні індивіда до мети (часто – ілюзорної). Пасіонарна ознака – генетична ознака, що передається у спадок і лежить, відповідно до гіпотези Л. Гумільова, в основі феномена пасіонарності як риси конституції людини. Пасіонарії (носії цієї ознаки) відрізняються особливо активною міграційною поведінкою, їх відсоток в етносі багато в чому визначає міграційний рух усього етносу. Наприклад, друга половина XVI ст. у Росії – це епоха високої пасіонарної енергії великоросів, результатом якої була небачена експансія на схід. Інші приклади: початок Великого переселення народів, арабські завоювання, походи вікінгів тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Бабосов Е.М. Прикладная социология: Учеб. пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2000. – 496 с.
- 2 Волков Ю.Г. Социология: Лекции и задачи: Учебник. – М.: Гардарики, 2003. – 316 с.
- 3 Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.

- 4 Добренъков В.И. Социология: Учебник / В.И. Добренъков, А.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 624 с.
- 5 Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
- 6 Касьянов В.В. Социология для экономистов. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 288 с.
- 7 Кравченко А.И. Социология: Учебник. – 4-е изд. – М.: Академический Проект, 2002. – 508 с.
- 8 Кравченко А.И. Социология: Хрестоматия для вузов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 736 с.
- 9 Курс лекций по дисциплине «Социология» для студентов всех специальностей дневной и заочной форм обучения / Сост. В.Н. Дорошенко. – Краматорск: ДГМА, 2004. – 136 с.
- 10 Некрасов А.И. Социология: Учеб. пособие. – Харьков: Одиссей, 2004. – 304 с.
- 11 Общая социология: Учеб. пособие / Под ред. А.Г. Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 654 с.
- 12 Политическая социология / Отв. ред.: В.Н. Иванов, Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 294 с.
- 13 Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г.В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 672 с.
- 14 Социология: Общий курс: Учебник / Отв. ред.: А.С. Страданченков, А.В. Филиппов. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 332 с.
- 15 Социология: Учеб. для вузов / Под ред. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 407 с.
- 16 Социология: Основы общей теории: Учебник для вузов / Под ред. Г.В. Осипова и Л.Н. Москвичева. – М.: НОРМА, 2002. – 912 с.
- 17 Социология: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Маркетинг, 2002. – 1036 с.
- 18 Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
- 19 Соціологія: Підручник / За ред. Н.П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

20 Соціологія: Підручник / За ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К.: Харків, 1998. – 624 с.

21 Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навч. посібник / За ред. В.М. Пічі. – К.: Каравела, 2002. – 480 с.

22 Соціологія: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: Академія, 2002. – 560 с.

23 Социология для технических вузов / Под ред. С.Н. Яременко. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 416 с.

24 Фролов С.С. Социология: Учебник. – М.: Гардарики, 2004. – 344 с.